

Пігідо-Правобережний «8.000.000»

Незабутній пам'яті мільйонів земляків-українців, моїх односельців та кривих, що полягли смертю мучеників від штучного голоду в лиховісний 1933 рік,

Присвячую.

З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). 14-го березня 1948 р.

АВТОР.

В лиховісний 1933 рік, присячую.

Автор.¹

Замість передмови

Гірко це, але мусимо визнати, що тут, на Заході, нам — людям із Сходу — не завжди вірять, досить часто нас не розуміють, ба навіть не хочуть розуміти. Нас, підсоветських людей, іноді намагаються видавати за щось подібне до Untermensch'ів. І то не тільки нас, “переміщених”, — така вже мабуть доля всіх вигнанців, але нас — усіх колишніх і теперішніх підсоветських громадян — які, мовляли, неспроможні розв'язати своєї власної долі, які, отже, гідні свого тотального² уряду. За прикладом далеко не ходити: скажемо, автор відомого твору “Animal Farm” (Колгосп тварин) — George Orwell у передмові, написаній спеціально для українського видання цієї книги, і це особливо треба підкреслити, між іншим пише:

“... Та тут варто спинитись і окреслити моє становище до советського режиму. Я ніколи не був у Росії і знаю про неї тільки те, що можна довідатись, читаючи книжки та часописи. Коли б навіть (уявімо собі) я мав силу, я не бажав би собі втручатись в советські внутрішні справи; *я не засуджував*³ Сталіна та його прибічників тільки за те, що вони, мовляв, стосували варварські та недемократичні методи. Воно зовсім можливе, що в тамошніх обставинах *вони не могли діяти інакше*,⁴ навіть коли й у них були добрі наміри”.⁵

В цих небагатьох словах багато сказано щодо розуміння Заходом того, що відбувається на Сході за, так званою, “залізною заслоною”. Тим більше це цікаве, що так пише прогресивний англійський письменник. На жаль, п. George Orwell не один. Так представник УНРРА, пан Джон Фішер, у виданій ним після його короткої подорожі до Советського Союзу книжці, пише, що

¹ Епіграф відсутній в опублікованій версії.

² “Тоталітарного” в архівному примірнику

³ Підкреслено червоним олівцем і викреслено примітку “1. Підкреслено мною. Автор.”

⁴ Підкреслено червоним олівцем і викреслено примітку “2. Теж.”

⁵ Викреслено примітку “George Orwell. “Animal Farm” (Колгосп тварин), видавництво “Прометей,” стор.9.”

комунізм у Росії, на його думку, цілком логічно впливає з усієї історії цієї країни, та що він Джон Фішер — іншого образу правління, який міг би там затвердитись у ближчому майбутньому. Такі ж і подібні вислови можна зустрінути і в інших громадських діячів, яких вважають за знавців Советського Союзу.

І це кажуть нам, які прожили довгих, страшних двадцять п'ять років в режимі червоного жаху; нам, які, залишені культурним світом напризволяще, двадцять п'ять років боролись самітні проти незчисленних полчищ червоного Кремля, змагаючись за світову правду; нам, що рясно скропили своєю кров'ю одну шосту частину земної кулі, що встелили своїми кістками непролазні багнища Півночі й Сибірської тайги.

Чим же поміг нам Захід у цих страшних, трагічних для нас, роках?

Де ж була ваша, громадяни Заходу, моральна підтримка? Ви не хотіли тоді бачити, що діється на Сході, на теренах колишньої Росії, ви добре тоді торгували з зачумленою Москвою, додержуючись формули: “торгувати можна й з людоїдами”. Ви, смакуючи, їли чудовий бекон та білий запашний хліб із нашої, української пшениці, в той час, як продуценти цих смачних речей конали в корчах голодової смерті; ви вивозили за досить “пристойні ціни” сотні мільйонів кубів лісу, на якому ще було видно сліди свіжої крові мучеників — борців за волю людства!

В 1944 році, використавши тяжку “нагоду”, декому з нас, підсоветських людей, пощастило вибратись “на волю”⁶ і дістати можливість розказати світові, що ми — такі ж люди, як і ви — люди Заходу, що наш народ безмірно втомився в самітній боротьбі проти червоного тирана; розказати про страждання й горе наших братів, батьків, які залишились по той бік залізної заслони в кривавих пазурях НКВД. Ми прийшли шукати моральної підтримки в нашій, ось уже тридцятирічній, боротьбі проти ворога всього людства — комунізму.

Щоправда, той Захід, на який ми вирушили в 1944-му році, був гітлерівський Захід. Але, рушаючи в дорогу, ми вже знали, ми вже бачили, що дні гітлерівської потуги полічені. На Захід тоді була лише одна дорога — через Німеччину — і ми пішли тією дорогою, бо іншої не було. Ми вірили, що через Німеччину ми дістанемось до демократичного християнського світу, який урочисто проголосив “Атлантійську Хартію”.

А що ми знайшли?

“Великих слів велику силу,

Та й більш нічого...”

як казав славетний співець України Тарас Шевченко.

Християнський Захід зустрів нас Ялтанською угодою. На сподівану нами допомогу в боротьбі відповів примусовою репатріацією кількох⁷ мільйонів виходців із червоного пекла, які

⁶ Викреслено “Ми пішли на добровільне вигнання, залишивши нашу батьківщину, щоби спробувати ще раз поборотись за долю свого народу, щоби ще раз розказати”

⁷ Закреслено “п'ятьох-шістьох” виправлено на “кількох.”

в наївнім довір'ї сподівались, що західні народи, хоч і союзники Сталіна у війні, захистять їх від смерти в червоних пазурях.

І все ж ми ще не втратили віри, принаймні — ми хочемо вірити ще, що зрештою нас зрозуміють, що нам повірять, що нас, нарешті, підтримають у нашій боротьбі з комунізмом. Не збройної підтримки ми шукаємо, а моральної. Таку підтримку Захід мусить зрештою дати, хоч би вже для того, щоб урятувати себе від червоного жаху, що незмінно наближається, що ось-ось затопить усю Європу, а то й увесь світ.

“Знавці”, подібні до названого пана Джона Фішера, люблять часто казати, що, мовляли, “кожен нарід гідний свого уряду”. В принципі це так. Але ж тоді — хіба не довели народи советського Союзу та наш, український нарід зокрема, своєю безнастанною тридцятирічною боротьбою проти комунізму, свого права на краще майбутнє, свого права посісти рівне місце між рівними, свободолюбними народами світу? Одночасно перебіг цієї тридцятирічної титанічної боротьби довів, що політичний устрій цієї чи іншої країни впродовж, часом, десятків років не завжди визначається за улюбленою тими “знавцями” формулою.

Гляньте будь ласка, на сьогоднішню дійсність. Гляньте на долю західніх, культурних, народів — Латвії, Литви, Естонії, а також Фінляндії, що ось-ось опиниться в стані, названих вище, ще недавно вільних, демократичних країн. Огляньтесь на шлях, пройдений Європою за останні три–чотири роки, що слідували безпосередньо за урочистим виголошенням Атлантийської Хартії та зловісними Ялтанськими й Потсдамською угодами. Невже нічого не навчило те, що сталось і тепер діється в Польщі, Румунії, Болгарії, Албанії, в Угорщині, Греції, у східній зоні Німеччини, нарешті погляньте на те, що діється в Північній Кореї, Китаю?

А якою формулою можна пояснити наявність тоталітарного комуністичного уряду в Чехословаччині, демократичні традиції якої мають за собою кілька століть?

Невже все це нічого не каже, не вже brutальне нищення волі народів незначною комуністичною меншістю, шибениці, розстріли відомих усьому світові, справді демократичних, діячів, та все те жахливе, brutальне, що діється тепер перед очима світу по той бік залізної заслони, не переконало ще, що згадану формулу на певних відтинках історії окремих народів не можна безоглядно застосовувати? Невже Захід ще не переконався, що сучасного ворога людства — червону імперіялістичну тиранію — можна подолати лише і лише спільною дієвою волею всього культурного світу, що для відокремлених народів боротьба з тією червоною чумою майже неможлива?⁸

Якщо боротьба проти комуністичної тиранії буде вестись окремими, залишеними напризволяще, народами, які на своє лихо в той чи інший спосіб потрапили в орбіту войовничого комунізму, а не спільним фронтом усіх свободолюбних народів, я глибоко переконаний, що тоді прийде час, коли і решта демократичного світу розділить долю Латвії,

⁸ Викреслено “Я не хочу і не збираюсь претендувати на звання пророка – я не маю до того покликання. Але”

Естонії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини і всіх інших країн, які вже опинилися у червоних пазурях Москви. Я певний, що десь у недалекому часі горді свободолюбні народи в Лондоні та Вашингтоні будуть слухняно виводити під московську дудку “зворушливі” слова відомої кантати:

“...О Сталине мудром,
Родном и любимом...” і т. д.⁹

Я хотів би чути, як будуть тоді тлумачити західні “знавці” ССРСР ту формулу — “кожен народ гідний свого уряду”.

***

За чотири роки перебування на еміграції, мені багато раз доводилось зустрічатися з людьми, які з захопленням звертають свої погляди на Схід — туди, до країни, осяяної “сонцем сталінської конституції,” до країни, яка завершила побудову соціалістичного суспільства принаймні, коли вірити ухвалам комуністичної партії та центрального уряду ССРСР, і вступила на шлях творення безкласового комуністичного суспільства.

Французи — військовополонені та цивільні робітники, з якими я працював на німецькій фабриці в Нижній Силезії (1944), у своїй більшості з захопленням говорили про країну соціалізму (СРСР) та її вождя — Сталіна. Вони гаряче обстоювали думку, що лише червона армія зможе перемогти гітлерівську потугу, що лише Сталін спроможний дати лад Європі та всьому світові. Вони вороже ставились до нас, “Ostarbeiter’ів”,¹⁰ які остерігали їх від передчасного вихвалання цієї “батьківщини трудящих”. Нас не хотіли слухати, називаючи ворогами свого народу, фашистами.

Поляки також обожнювали Сталіна та його військову потугу, і нетерпляче чекали, коли червона армія звільнить їхню батьківщину від гітлерівських окупантів. Правда, невеличка частина поляків, більш розвинені робітники та інтелігенція, не поділяли таких рожевих сподіванок, та з тривогою говорили, що таке Сталінське “звільнення” чи не буде гірше за німецьку неволю. Ці побоювання змінила смертельна тривога після придушення відомого варшавського повстання польських патріотів (1944), коли “дружня” червона армія, яка перебувала буквально в кількох кроках від Варшави, цілком недвозначно чекала, поки те повстання буде потоплене в крові ентузіястів-патріотів. Правда, вже в 1945 році, в часи капітуляції Німеччини, настрої широких польських мас сильно змінився — від попереднього захоплення східнім “визволителем” уже й тоді мало що залишилось. Тепер, після майже кількарічного перебування в *Берутсько-московських руках*, треба гадати, симпатиків

⁹ Викреслено “А до цього дійде!”

¹⁰ Викреслено приміту “Так називали людей, привезених із України та з російських областей для примусових робіт у Німеччині.”

червоної Москви залишилось зовсім небагато.

В 1945 році, відходячи на захід перед советською армією, мені довелось, уже в часи капітуляції Німеччини, провести деякий час у Судетах, а далі — місяців зо два в Чехії. В Пільзні я випадково натрапив на чеську родину, яку я знав раніше в Києві. Повернулись вони до Чехії ще 1930 року. Була це висококультурна, досить численна родина чеських патріотів. У них мені доводилось зустрічатись з багатьма поважними громадянами Пільзна. Рівнож я мав нагоду досить часто бувати в пільзенських передмістях Кошутка та Доудліце. Все це дало мені можливість більш-менш орієнтуватися в тодішніх чеських настроях. Мої чеські враження я мав можливість поповнити розмовами з українцями та росіянами — втікачами з усіх закутків Чехії, яких тепер досить багато в Баварії. Все це люди, які прожили в Чехії по двадцять—двадцять п'ять років.

Мушу сказати, що я пригадую лише два—три випадки, коли мені доводилось зустрічатися з критичним ставленням до тодішніх подій у Чехії та до ближчих перспектив. Решта цього, безперечно культурного, хоч і своєрідного, народу, безоглядно, з піднесенням вітала братню Москву. Більшість чехів, із якими мені доводилось зустрічатися, як діти, з палаючими від захоплення очима, говорили про дружбу з ССРСР, про демократичний устрій та щасливе вільне життя народів Советського Союзу. Поважні землевласники та підприємці вступали до комуністичної партії. Вони з обуренням відкидали всякі спроби пояснень щодо внутрішньої господарської політики, щодо розв'язання питань приватної власності та ініціативи в ССРСР. Не хотіли слухати про те, як виглядають у практичному житті привабливі здалека гасла комуністів. Вони гаряче доводили, що коли й справді соціалізм в ССРСР раніш мав деякі негативні відтінки, яких тепер уже немає, то *соціалізм “по-чеському” — буде щось кардинально відмінне від того, що було до війни в Советському Союзі*. Говорити щось негативне про ССРСР було неможливо й небезпечно, хоч Пільзен і перебував у зоні американської окупації.

В 1947—48 роках я зустрічав багато нових утікачів із Чехії. З їхніх оповідань видно, що за останні три роки в широких колах чеського населення, та особливо серед інтелігенції, а подекуди й серед селянства, сталось помітне зрушення, коли можна так сказати, — на Захід, що чад 1945 року у багатьох уже вивітрився. Але... за всякі захоплення доводиться, часом дуже тяжко, розплачуватись. Безперечно, доведеться заплатити за них і чеському народові. *Потрапивши раз у дружні пазурі червоної Москви, вийти з тих “братніх” обіймів не поламавши хребта, ледве чи можна*. Вже лютневі події 1948 року в Празі беззаперечно засвідчили, що чехи примушені будуть *покутувати “великою кров'ю” своє хвилеве захоплення*.

Американцями, треба сказати, чехи менше захоплювались. Можливо, тому, що американське військо з усією рішучістю припиняло дикі оргії — розправи над місцевим німецьким населенням. Такі оргії можна було спостерігати щодня. Тим оргіям, з незрозумілою

лютістю, віддавалась досить значна частина чеського населення старого, культурного міста. Треба сказати, що Пільзен не був єдиним щодо тих диких розправ — Празькі, скажемо події в дні капітуляції Німеччини, щодо виявленої тоді чехами жорстокости, перевершують усе приступне людській уяві.

Співчутливе ставлення до червоних московських імперіалістів доводиться зустрічати й серед певних кіл так званої старої еміграції. Одних захоплює “великодержавна” ідея новітнього “собирателя Руси”, товариша Джугашвілі-Сталіна. Іншим подобається “смелое решение” соціальних і національних (в середині цієї ж таки Великої Русі) проблем. Захоплення і перших, і других треба віднести за рахунок того, що вони не бачили і не мають найменшої уяви про справжнє обличчя комунізму. Те, що їм пощастило бачити в 1918–20 роках на півдні — в Криму, на Дону — було лише, можна сказати невинною дитячою усмішкою в порівнянні до часів “победного коммунизма”, часів колективізації та доби завершення соціалістичного устрою, часів “єжовщини” та “великой отечественной войны”. Підкреслюю, що мова тут іде лише про незначну частину, переважно російської, еміграції. Для тих, хто став би закидати мені відсутність об’єктивності в останньому питанні, я нагадаю хоч би про діяльність відомого “товариства патріотів СССР” у Франції, та не менш “патріотичну” діяльність подібних гуртувань емігрантів різної національної приналежності з теренів колишньої Росії в Злучених Державах Америки, Канаді та в інших країнах.

Ото ж для тих, хто ще й тепер продовжує з захопленням звертати свої погляди на Схід, для певних шарів так званої старої еміграції з теренів колишньої Росії, для тих, що знають(?) комунізм із газетних повідомлень та з своїх, здебільшого, короткотривалих одвідувань СССР, а головніше — для довірливих читачів оповідань та різних звітів про СССР, написаних названими вище “знавцями”, для тих із них, що не від того, щоб виправдати страхітливі методи “ідеології” та політичної боротьби Кремля, я хочу розказати тут про боротьбу селянства проти ненависної комуністичної навали, та побіжно, бодай лише частково, познайомити читача з тими сталінськими “методами”, що їх погоджуються виправдати деякі з письменників та громадських діячів Заходу.¹¹

В нарисі — “8,000,000” — я хочу познайомити читача з кривавою історією боротьби українського селянства проти комуністичних завойовників та розповісти про один із етапів цієї боротьби — штучний голод, що його було організовано в Україні в 1933 році на доручення Кремля. Мушу, проте, попередити, що я не ставлю перед собою завдання — дати тут систематичний, ґрунтовний огляд цієї боротьби. В умовах життя в баварському селі, не маючи в своєму розпорядженні будь-яких літературних та довідкових матеріалів, я не маю до того

¹¹ Викреслено “Тим, хто би більш ґрунтовно познайомився з тими “методами” та пересвідчився в зворушливій любові населення до “вождя й учителя” та “соціалістичної родини,” я радив би прочитати мою першу книжку, присвячену подіям 1940-45 років в СССР.” Також викреслено примітку “П’ять років “Великая отечественная война” СССР.”

жодної можливості. Отже, я хочу познайомити читача з тим, як відбувалась ця боротьба в моєму рідному та суміжних селах, розповісти переважно те, що мені особисто доводилось спостерігати в ті роки. Ця правдива, повчальна історія характерна для десятків тисяч сіл України та Кубані і, таким чином, до певної міри, являє собою короткий огляд боротьби українського селянства в роках 1918–34, цебто, до часу “суцільної колективізації” села.¹²

Щоб зрозуміти всю облудність гучних, здалека привабливих, комуністичних гасел, треба побачити, треба відчути жахливу совєтську дійсність, що криється за тими гаслами. Цю дійсність дуже не легко розглядіти під час коротких відвідин Совєтського Союзу, де можна бачити, здебільшого, лише те, що буде дозволено побачити, і вже зовсім неможливо пізнати весь жах тієї дійсності з газетних повідомлень, на яких, скажемо, ґрунтує свої знання про совєтський Союз та буде деякі висновки шановний письменник George Orwell.

Нарешті, додаю ще, що все, описане тут — це щира правда. Записано так, як воно відбувалось. Коли можна мене в чому обвинувачувати, то хіба в тому, що я, не будучи письменником, узявся, як то кажуть, не за свою роботу, і тому не зумів передати всього того червоного жаху з потрібною яскравістю.¹³ Так, у цьому я справді винен.

Пишу — як умію, але пишу правду — такою, як я її бачив, такою, як вона є.

1. Жили собі люди

Село Стайки¹⁴ мало чий відрізнялось від інших наддніпрянських сіл. Дворів у селі було десь коло тисячі, населення рахували шість із половиною тисяч. Велика три поверхова школа, побудована земством, величезна церква, добре обладнана лікарня — село, як село. Малоземельне село — пересічний земельний наділ — коло двох гектарів на двір. Було, правда, десятків зо три господарів, які мали гектарів по 8–10, та, здається, коло сотні господарств мали по 5–6 гектарів, решта — один–півтора гектари. За системи господарювання, яка існувала тоді, за відсутності добрих шляхів сполучення та через значну

¹² Викреслено “Другий нарис – “Хто вони?”. Це, власне коротеньке, але сповнене жаху, оповідання про тяжкий життєвий шлях, одного з так званих “переміщених осіб” – колишнього колгоспника. Цей життєпис являє собою ніби ілюстрацію до попереднього нарису.”

¹³ Викреслено “На своє виправдання скажу лише, що до того мене змусили обставини. Я казав уже, що ми – “переміщені” прийшли сюди, щоб продовжувати війну проти червоних завойовників, прийшли тому, що в совєтських умовах цілком виключено будьяку можливість легальної боротьби. Ми прийшли сюди, щоб виконати волю нашого народу, щоб розказати світові про безнастанну тридцятирічну боротьбу, віч-на-віч, без найменшої допомоги решти світу, проти комуністичної чуми, щоб розказати світові, що наш народ, не дивлячись на нелюдську втому, буде й надалі боротись проти червоної тиранії до повної перемоги. Ми прийшли сюди, на Захід, щоб ще раз розказати про нашу боротьбу, про нашу правду. Ото ж, слідуючи велінню свого народу, я змушений був узятись за перо.”

¹⁴ Село Стайки Ржищевського району Київської області.

віддаленість від великих міст, де можна було б збувати, скажемо, городовину та продукти скотарства, такий невеличкий наділ не забезпечував відносно заможного існування. Отже, переважна частина населення добувала засоби до життя заробітками, здебільшого, на Дніпровському транспорті. Більшість із них працювали сезонно, себто, на роботу виряджались ранньої весни — за тиждень–два до того, як мав рушити лід, додому вертались — коли замерзне Дніпро. Працювали плитовщиками, матросами на берлинах та пароплавах. Не мало було поміж ними отаманів берлин, плитів, стернових, а то й капітанів пароплавів.

Всі ці “водники” жили назагал непогано — був хліб, як у нас кажуть, було й до хліба. Заробляли — хто 15, хто 20, а хто, дивись, і 25–35 карбованців на місяць — як до роботи. З того заробітку четверта, а то бувало й третя частина: витрачувалась “на харчі”, а вже не менше двох третин привозилось додому.

Жінка дома — і город, і поле, і худоба — все це на її руках. Ну, звичайно, і діточки — її ж клопіт. Та й діток же тих було, хвалити Бога, немало. Тоді ще люди вважали, що діти — то квіти життя. Ото ж і кохалися в дітях. Не даром склали люди приказку — “що кутя, то й дитя”. Яку не візьми було родину — як не десятеро, то вже певно восьмеро діток, а бувало й по дванадцяті, а то й більше, хоч тоді ще ніхто й не видавав премій багатодітним матерям. Видно, тут справа, не в преміях, а в чомусь іншому. Ото ж бувало жінці такого заробітчанина влітку — хоч розірвись — все на її руках.

Зате вже прийде, бувало, свято, приїде чоловік із гостинцями — як вирядиться така собі матроська жінка, так куди тобі й багатіям! Бувало, тільки губи кусали від заздрощів. Чоботята-сап’янці, як лялечки, спідниця в складки, що з неї мабуть теперішніх спідничок із п’ять вийшло б, а очіпок, а намисто... та куди там! Та й чоловік вийде на вигін, то є на що глянути — чоботи на скрипах, бутилками, добрий, міського крою, піджак, шапка з доброго сукна з лаковим ремінцем, що аж виблискує на сонці...

На великі свята та, особливо, на храмовий празник у село з’їжджалась сила-силенна тих заробітчанин-водників. Веселі бували такі сільські свята, а як розгуляється матросня, то й гучні.

Тоді ще за спізнення на двадцять хвилин у тюрму не саджали. Скаже матрос отаманові чи хазяїнові, що йому треба на храм сходити — от і все. Прогуляє два дві добре, а часом три дні, — теж невелике горе. Ото ж бувало днів два–три село аж гуде. Челядь на вигоні: пісні, танці, музики тнуть до глибокої ночі. Старші люди, звичайно, ближче до шинку, баби — на сонечку біля церковної оргорожі, молодіці — попід вітряками та на ковротях¹⁵ насіння лускають, та вже наговоряться — бозна колишнє згадають.

А вже йдуть Різдвяні свята, а там далі м’ясниці¹⁶ почнуться весілля — по тижню, а то й по два бувал небагато, але й горя мало знали. В коморах невивідних два–три мішки житнього

¹⁵ Вітряк – млин, що рухається за допомогою вітру. Ковроть – прибавлене до рухомої частини млина стерно, за допомогою якого обертають всі млини проти вітру.

¹⁶ М’ясниці – час від Різдвяних свят до масниці.

борошна та стільки ж пшеничного — білющої, як сонце “петльовки”, ну й, звичайно, пуд–два цукру–піску, та й сало з бодні не виводилось.

Дома — в селі — хазяйнувала хіба що третя–четверта частина господарів. Землі своєї, правда, мало, як я вже казав, але коли більшість чоловіків у відході — на заробітках, то в селі роботи вистачає, аби тільки Бог здоров’я давав та була охота робити. Там десь гектар–два взяв “з половини”, тому треба виорати, тому посіяти, а там — снопи привезти, або сіно викосити. А підійде осінь — возовиця буряків до цукроварні. Та що й казати — вистачало роботи, дякувати Богові, на всіх.

Було в селі й худоби, і не мало. Статистики тоді ще, мабуть, не вживали, а якщо вона й була, то знав її хіба що волосний писар, отже, важко сказати, скільки цієї худоби люди мали. Знаю лише, що свині були в кожному дворі, курей — аби ліку не загубити, робочого тягла та корів також було вдосталь. Рідко де можна було натрапити двір без “хвоста”. А вже овець, так мабуть не менше, як чотири–п’ять тисяч на село. Бувало ввечері як іде отара з паші, так таку пилюгу зіб’є, що й сонце закриє.

Були, правда, і бідні люди, але небагато — де-не-де. Або вдова з купою діток, або хворий чи п’яниця, а то й так — знаєте — не поведеться чоловікові, та й годі. Калік було мало — машин усяких тоді ще було обмаль, та й воєн таких, як пішли оце, не було. Пособляли таким біднякам потроху — то з громадського “гамазея” щось дадуть, то на сиріт щось там кинуть. Проте, доля бідака завжди гірка, як відомо; доводилось і нашим сільським біднякам “не з медом”.

Було в селі двоє, що сиділи в тюрмі. Один таки за якусь крадіжку, а другий, що до того працював у місті — “за політику” якусь. Проте, про них мало було чути — жили вони тихо та смирно.

В 1914 році прийшла війна — перша світова війна, як її називали. Багато чоловіків забрали до війська, а в п’ятнадцятому та шіснадцятому роках на “воєнні роботи” та під хуру почали брати. Тяжко тоді стало жінкам: і землю треба обробити, і город упорати, і діток доглянути, та ще й самій податі сплатити — все на їхніх руках. Правда, пособляла держава “московкам”¹⁷ так, що цілком вистачало, щоб прохарчуватись із дітками, та все ж таки похитнулось із війною господарство.

Не дешево обійшлась селові та страхітлива війна — мабуть чоловіка з двадцять вернулось каліками, а десь більше п’ятнадцяти й зовсім не повернулось.

2. Революція

¹⁷ Московкою у нас називають жінку, чоловіка котрої забрано до війська.

В сімнадцятому році¹⁸ прийшла революція — ота сама “безкровная великая русская революція”, що залила потім величезні простори колишньої Росії та, особливо, розлогі лани нашої Батьківщини–України ріками крові; ця “безкровна революція”, що вкрила одну шосту земної кулі кістками мільйонів¹⁹ своїх, “звільнених від царського ярма”, громадян. Коли за “імперіалістичної” війни наше село втратило 16 убитими та 20 покаліченими, то “безкровна” до початку другої світової війни коштувала нашому селові не менше трьох тисяч людей — розстріляними, померлими з голоду, закатованими в заполярних таборах смерті, та такими, що “зникли десь”.

За так званою лютневою революцією прийшов час звільнення України від тристарічної неволі. Центральна Рада — пора рожевих надій, широких плинів відродження Рідного Краю. В школах почали навчати своєю — батьківською — мовою. Почала Україна потроху спинатись на рівні ноги.

25-го жовтня в Ленінграді, а далі і в Москві запанували комуністи.²⁰ Думка про можливість утратити “житницю Європи” та її копалини, не давала спокою новим червоним імперіалістам. Ото ж посунули на молоду Українську Державу хмари голодних, озвірілих большевиків-комуністів та всякого людського сміття, якого ніколи не бракує під час воєн та революцій. Одночасно вони залили міста й села України десятками–сотнями тисяч своїх агентів–агітаторів. Комуністичні гасла — “мир хижинам — война палатам”, “земля селянам, фабрики робітникам”, “грабууй нагробоване”, лунали всюди.

Щоб паралізувати привабливі гасла московських комуністів, Центральна Рада набагато ухилилася “вліво”. Це підготувало ґрунт для приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського. Але й він не вдержався довго, хоч і мав біля себе досвідчених державних мужів. Засміченість державного апарату “єдінонеделімовцями”, а також натиск “дружнього” — насправді — окупаційного німецького командування, запрошеного свого часу Центральною Радою, щодо одержання щонайбільших контингентів збіжжя, не сприяли закріпленню гетьманщини. Нарешті, проголошення, під натиском Алянтів, федерації з білим російським рухом, бодай із тактичних міркувань, стало за сигнал до повстання проти гетьмана. За урядом УНР (Української Народньої Республіки), очолюваним Директорією, який перебрав владу після гетьмана, знову прийшли большевики-комуністи.

Кілька разів дикі орди цих новітніх гунів перекочувались по широких ланах України. Молода Українська Держава, що її з середини роз’їдали ті самі незчисленні агітатори-большевники, ті “товарищи”, що “с одного котелка ели”²¹, не в силі була встояти проти

¹⁸ Викреслено “як пам’ятаєте, скинули царя Миколу.”

¹⁹ Викреслено “багатьох десятків”

²⁰ Викреслено “купка комуністів-фанатиків та різних демагогів-пройдисвітів. Вони ніяк не хотіли погодитись із тим, що “хахли” надумали свою, окрему від “”великої Росии державу будувати.”

²¹ Улюблена тоді большевицькими прибічниками аргументація за союз із московськими комуністами. Вони всюди кричали — як, ми, мовляли, будемо воювати з рускими солдатами?

комуністичної навали, яка безперервно сунула із Сходу. Правда, кілька разів цю червону навалу відкидали на Схід від Дніпрових берегів, разів кілька повертався до Києва український уряд, але нелюдська втома після трьох років тяжкої війни, привабливі гасла комуністів, за недостатньої національно-політичної свідомости населення, стали на користь ненажерливого східнього напасника.

Кращі з селян та переважна частина сільської інтелігенції цілковито розуміли облудність, зовні привабливих, комуністичних гасел, але їх тоді мало слухали. Уже в 1919 році більша частина селянства своїм здоровим, “мужичим” глуздом почала розуміти, куди веде отой самий “котелок”, і спротив заходам червоної Москви почав стихійно зростати.

В 1919 році, в різних місцях України, почались селянські повстання. Одно з таких повстань охопило й нашу округу — весь простір від Києва до Обухова, Василькова, і далі на низ — аж до Переяслава.

Величезні маси селянства, озброївшись залізними, а то й добрими грабовими вилами, сокирами, насторч припасованими до держаків косами, та лише подекуди — прихованими солдатськими крісами “обрізами”²² та кулеметами, а далі й відбитими в комуністів гарматами, вийшли на смертельний бій з “куминою”²³. В більшості сіл дома залишились тільки діди, які з вилами та сокирами тримали варту на царинах²⁴. Решта чоловіків пішли на “фронт” — в околишні ліси, розлогі балки та стрімкі наддніпрянські кручі.

Цей повстанський рух, що його большевики називали “Зеленовщиною”, то затихаючи, коли комуністи, під натиском українського війська, відходили на схід, то знову спалахуючи при наближенні комуністів, тривав років зо три. Про ватажка цього руху Зеленого, справжнє прізвище якого було Данило Терпило (з містечка Трипільля — 55 кілометрів на південь від Києва) ходило десятки найфантастичніших оповідань-легенд.

Багато кривавих боїв було проведено селянством тією самою “холодною” зброєю проти осоружної “кумини”. Ото ж саме в роки “Зеленовщини” складено таку відому на Київщині команду: “Заряджай вила, в атаку!”

Саме цією “модерною” холодною зброєю було проведено відомий бій з Київським комсомольським полком, якого в складі чотирьох тисяч жидівської молоді Києва, посилених з’єднанням кінноти та артилерії, було вислано, щоб знищити “зеленовську банду”. Про перебіг цієї кривавої події, яка ввійшла в історію большевицької боротьби за Україну під назвою “Трипільська трагедія”, розповідав мені старший брат моєї дружини, який брав участь в цьому бою.

Адже ми в германську війну в одних окопах сиділи, ми три роки з одного “котелка” (казанка) їли...

²² “Обріз” — військовий карабін; цівка якого коротко утята.

²³ “Кумина” — так називали селяни Київщини комуністів.

²⁴ “Царина” — виїзд із села.

Комсомольський полк, що його підтримувало з Дніпра кілька річкових військових пароплавів, увійшов до Трипілля перед обідом. У містечку зараз же почались розстріли ворогів — “бандитів”. Підпалене з усіх кінців містечко палало.

Коли почало сутеніти, з Жуківських, Халдських, Обухівських гір та з Долинянського яру, освітлені полум'ям пожеж, посунули в Трипільську прибережну низину багато тисяч селян-повстанців. У вечірніх сутінках, з довгими бородами, що розвівались на вітрі, розхрістані, часом босі, з косами, вилами, сокирами та лише де-не-де з рушницями, в багряних загравах полум'я, сунули лави борців за селянську правду, борців проти “кумини”. Стрекотіння кулеметів, безладне пахання комсомольських крісів, гуркіт гарматної стрілянини, свист та сякання шрапнельних розривів, перекривались багатотисячним ревом повстанців, що хмарами сунули на містечко.²⁵

Громадянська війна — жахлива війна. Вона має свої закони, більш жорстокі, ніж війна звичайна — війна держав, де діють певні міжнародні норми. Принаймні, як це було до початку останньої — другої світової війни, під час якої, як відомо, всі ті лицарські воєнні традиції, міжнародні закони війни було брутально розтопано.

Ото ж, кажу, жорстокий був цей бій. Бій, якого ледве чи траплялось бачити під час, тоді ще свіжої в пам'яті, першої світової війни. Щось до такої міри фантастично-жахливе, подібного чому можна шукати хіба що в далекій, сивій давнині, коли ще наші предки билися смертельним боєм із азійськими ордами. Та й таке порівняння ледве чи можна робити — адже й тоді брали ясир — полонених, хоч би для того, щоб потім продати їх десь на базарах Сходу. А в громадянській війні полонених майже ніколи не бралось — нищилось усе, і нищилось нелюдяно, жорстоко. Якщо, скажемо, славнозвісна кіннота Котовського чи Будьонного, коли й брала полонених, то здебільшого, для того, щоб потім, обеззброївши, вирубати всіх до коліна.

В наслідок того бою, весь цей комсомольський полк — щось більш як чотири тисячі бійців усіх родів зброї — було знищено цілком.

Багато кіннотчиків та комсомольців пробувало втекти, намагались переплисти на лівий берег, але всі вони знайшли собі смерть у хвилях Дніпра, під влучним вогнем зеленівських кулеметників. Кілька тижнів після того бою по численних косах та заводях²⁶ можна було бачити сотні людських трупів та десятки кінських туш, що їх прибило хвилями. Вниз по течії Дніпра, в селах Витачів, Стайки, Гребені, Ржищів ще довго полювали люди, щоб зняти, з викинутих хвилями коней, зброю та добрі військові сідла.

Урятувався з усього цього полку, якимсь перепливши в темноті через Домаху²⁷ та далі через Дніпро, лише один, уславлений потім, хлопчина — жид — Міша Фастовський.

²⁵ Викреслено “Я не майстер пера, і не берусь описати той бій.”

²⁶ “Коса” — піскова мілина, “Заводь” — затока.

²⁷ “Домаха” — глибокий пароплавний рукав Дніпра що в цих роках протікав під самими Трипільськими кручами, на яких розкинулась прибережня частина містечка.

Ледве що вогнем і кров'ю було придушене одне повстання, як у суміжних районах чи областях спалахувало інше. У трикутнику Трипілля–Обухів–Козин, у відомих там хащах, що їх називають “урочище Гоцов”, отаборилася значна група повстанців. Вона років мабуть зо три не давала спокою комуністичним завойовникам. З'являлась вона там, де її найменше чекали, винищувала дрібні комуністичні загони, убивала всіх прислужників советів, палила склади збіжжя і також ураз зникала, щоб знову з'явитись десь у іншому, протилежному закутку повіту.

А втім у 1921–22 роках московські комуністи почали потроху приборкувати “проклятих хохлов”, почали опановувати роздавлену, як вони гадали, Україну. Правда, советська влада трималась переважно у великих та подекуди в районних містах, а на селах вона була тільки номінально.

Почалась довга, кривава доба запровадження советської влади на селах, доба “засвоєння України”. В селах та районних містечках засновано всякі ревкоми, комнезами, ком'ячейки²⁸, комсомольські організації, пішли всякі “продрозверстки”, “викачки”, “продотряди”, карні загони, складені з московських комуністів-красногвардійців, та подекуди вже й з наших таки, місцевих робітників.

Роки 1920–21 — це роки контрибуцій, “продрозверсток”, роки настирливих намагань московських окупантів опанувати село. Проте, справа ця посувалась дуже повільно. Присланого, наприклад, у наше село уповноваженого для “викачки хліба”, вбили. Приїхав карний загін кінноти, під командою Романенка (київський робітник із Шулявки), розстріляли в селі п'ятьох, забрали з собою ще десятьох, “заспокоїли” село й поїхали далі. Приїхав новий “продуполономоченний” — за три дні вбили й цього, та разом із ним ще кількох його охоронців. Знову карний загін, знову розстріляли. Знов убили “уповноваженого”, і так без кінця. На вигоні біля вітряків утворилось ціле гробовище забитих у селі “продуповноважених” та всяких інших комуністів. З 1925 року цей цвинтар став, так би мовити, трибуною, де відбувались різні урочисті, мітинги, травневі та жовтневі свята.

Відверта боротьба селянства проти комуністів ставала щораз менш можливою та доцільною. Кількість комуністичних військових загонів усе більшала. За три–чотири роки національна й політична свідомість селянства виросла колосально. Селянство зрозуміло, що воно мусить змінити методи боротьби з комуністами. Стихійно почали народжуватись споживчі, а з 1922, року й сільсько-господарські кредитові товариства, навколо яких купчилось усе, що було свідомого, кращого

book1-26

²⁸ Ревком — революційний комітет. Такі “ревкоми” складались із різного наброду та очолювали їх, здебільшого, “імпортовані” з Московщини робітники-КОМУНІСТИ. “Комнезами” — комітети незаможних селян. “Ком'ячейка” — найменша клітина організації комуністів.

на селі. Одночасно почався широкий рух за створення автокефальної української церкви²⁹.

По селах майже всюди утворились хати-читальні та просвітянські гуртки. Тоді на селах було багато культурних людей, що до революції працювали в містах. Революція та послідуєчий занепад господарського життя примусив багатьох із них повернутись додому. Місцеве вчительство та інша сільська інтелігенція, разом із сільською молоддю, гаряче взялися до роботи. Організовано співочі, драматичні гуртки, читались лекції та реферати, які охоче відвідувало місцеве селянство. А Шевченківські свята, перетворювались на потужні національні демонстрації.

В цьому ж часі господарство країни в тисках “військового комунізму”, все більше та більше занепадало. Промисловости, власне, не було. Щось десь відновлювалось, щось десь будувалось, советські газети та прислужники з письменників до хрипоті надривались, оспівуючи “патос” соціалістичного будівництва, але все це були жалюгідні потуги. Робітники по містах сиділи без хліба, в кращих “фешенебельних” ресторанах та їдальнях Києва, що мали завданням “усуспільнити побут”, подавалось пшоняну кашу... та й годі. Звичайно, такі “соціалістичні” страви подавалось для широких мас — для міської інтелігенції та робітників. Партійні керівники мали до своїх послуг і непогані вина, і можливі закуски.

Товарів на ринку не було. Продуцент хліба і всього смачного — селянин — не міг купити ні штанів, ні чобіт, ні плуга, ні віжок. Виплеканий ним хліб у нього забирали “продотряди” та різні уповноважені даром. Селянин перестав дбати за поле. Сіяв стільки, щоб прогудувати тільки свою родину. Сорочки, одяг та все потрібне для господарства почав виробляти сам.

Сільське господарство занепадало щодалі гірше. Поля буюли бур’янами. На них розвелось мільярди ховрахів, мишей, усяких кузок та інших шкідників. У збіжжі — повно кукілю. Колоски збіжжя чорніли від “ріжків”. У “гамазєях”, а далі й по людських коморах з’явилися мільярди так званих “довгоносиків”. Людей цілими селами, старого й малого, виганяли з відрами в поле “вилити” ховрахів та мишей. Мобілізованих школярів, на чолі з учителями, також щодня виганяли в поле на цю роботу. Люди й школярі днями надривались, носячи відрами воду за двоє–троє гонів, щоб вилити це відро в одну–дві нори...

1921 рік приніс, нечуваний до того, голод, від якого загинуло десь коло 2,000.000 населення Советського Союзу та, зокрема — України, яка ще недавно годувала всю Європу своєю пшеницею. До цього голоду спричинились безнастанні реквізиції збіжжя в селян, згаданими вище “продотрядами”, а також недорід, який стався значною мірою у висліді господарської політики часів “військового комунізму” та тільки почасти — через несприятливі кліматичні умови. Власне, такого розміру недороди траплялися в царській Росії й раніше, але

²⁹ Церковний Собор Української Автокефальної Православної Церкви відбувся в Святій Софії в Києві 1921 року.

до такої жахливої смертності не доходило. Величезну кількість померлих від голоду в 1921-му році треба віднести за рахунок цілковитого невміння московських керівників своєчасно маневрувати тими запасами збіжжя, які, безперечно, ще були в країні.

Насувалась господарська катастрофа. Щоб урятуватись від того лиха, щоб урятувати справу “революції”, найрозумніший, мабуть, із тодішніх кремлівських керівників — Ленін вирішив попустити на якийсь час віжки — допустити приватну ініціативу в промислі торгівлі та сільському господарстві. Ото ж тоді (1921 р.) проголосив Ленін нову економічну політику, або скорочено — “НЕП”. Відоме “крок назад”, щоб потім, зібравшись з силами, зробити “два кроки вперед”.

Метою цієї нової економічної політики було, поперше: використати приватну ініціативу в усіх галузях народного господарства та в сільському господарстві зокрема, щоб відродити господарство країни, яке за часи громадянської війни, за часи так званої “військового комунізму”, всякими “продрозверстками” та реквізиціями було доведене до цілковитої руїни; та подруге — використати цю “передішку”, щоб зміцнити свою владу на місцях, щоб, приславши увагу селянства, утворити міцний апарат примусу. Треба сказати, що цей нехитрий задум виправдав себе цілковито.

По містах утворились десятки тисяч невеличких підприємств, фабрик, сотні тисяч крамниць. На селах буйно розвинулась споживча, сільсько-господарська та кредитова кооперація. Широке кредитування селянства, значною мірою з місцевих товариських фондів, а також за рахунок новоутвореного “Сільбанку”, надзвичайно сприяли відродженню сільського господарства. Майже в кожному селі утворились товариські молочарні, прокатні та зерноочисні пункти, олійниці та різні підприємства для перерібки сільсько-господарських продуктів. Так само з’явилась сила приватних підприємств. За якихось три–чотири роки забуяли лани пшениці, по голів’я скоту помітно збільшилось, з’явився хліб, сало, з’явилися фабричні вироби широкого вжитку, все стало дешеве, базари ломились від різного добра. Селяни стали акуратно сплачувати податки.

Але й Кремль також не гаяв часу даремно. За ці роки совєти добре зміцнили свою владу і в містах, і на селах.

Після смерті Леніна, до влади прийшов відомий кавказький експропріатор банків, недоучка-семінарист — Джугашвілі-Сталін. І тут почалось...

Фінінспектори з кожним роком усе міцніше та міцніше натягували податкові віжки. Промислові підприємства та торговельні заклади один по одному стали вмирати. Їхнє місце заступали державні заводи та кооперативна й державна торговельна мережа. На селах почали утворюватись “соз”-и, а далі й колгоспи³⁰. Кредитова сільсько-господарська

---

³⁰ “Соз” — товариство спільного обробітку землі, щось, близьке до нашої старої “супряги” — перший ступінь до колективізації. “Колгосп” — колективне господарство.

кооперація почала повільно вмирати, приватного господаря-селянина перестали кредитувати. Зате почали заливати кредитами новоутворені комуни й колгоспи.

На село почали густіше засилати, головним чином імпортованих із Московщини, керівників. Ці “керівники”, здебільшого, не вмiли кермувати, та й взагалі творити будьщо позитивне. Вони своїми діями часто-густо руйнували й те, що місцеве селянство самотужки намагалось зробити. Та проте, це були люди, яким вірив Кремль.

Здебільшого, це були робітники “від варстату” — члени комуністичної партії. Їх привозили перед “виборами” в певний район чи волость. Такий кандидат на керівника виступав на з’їзді селян із якоюсь програмовою промовою. Далі представник обласного партійного комітету висував того доповідача, від імени “партійної групи делегатів” на кандидата, і рішучими словами пропонував “вибрати”. Грізно міряючи поглядом залю з кінця в кінець, питав:

— “Хто проти пропозиції партії?” і — кандидата вважалось вибраним “одноголосно”.

Пригадую одного з таких імпортованих керівників, у виборах якого мені довелось брати участь у 1923 чи 24 році. Після обов’язкового в таких, випадках “Інтернаціоналу”, під час співу якого група делегатів “на ґальорці”, замість відомих слів приспіву:

“В Інтернаціоналі
здобудем людських прав...”

цілком виразно уперто виводила:

“В Інтернаціоналі
позбудеш те, що й мав...”

на що, зрештою, звернули увагу в президії з’їзду, і на ґальорку помчало кілька місцевих комуністів. Ото ж, кажу, після всяких церемоній, після посилки привітальних телеграм усяким комуністичним заправилам, делеґатам запропонували йти на обід, виготовлений у місцевій їдальні. Обід був “розкішний”, навіть дано було кожному делеґатові по дві невеличкі котлети та по пляшці пива.

По обіді виступив із доповіддю “Боротьба з контр-революцією і завдання сільського господарства”, білявий новгородець, який виріс і виховався десь, мабуть, на фабричних передмістях. Говорив він, звичайно, російською мовою, наголошуючи “о”, при чому мова його була густо оздоблена одеськими “блатними перлами”. Говорив довго, марудно, розмахуючи ввесь час кулаками і роблячи при тому скажено-люте обличчя. Про що саме він казав, так ніхто з делегатів, мабуть, і не втямив. Від цієї промови в мене залишились лише окремі слова: пролетаріат, уз...зз...зурпатори, міровая контрррр...революція, кровопійци, парр...разити і т. ін.

Після його промови було ще три чи чотири доповіді, нарешті, перейшли до виборів. На голову “волревкому”, чи вже тоді, здається, “ісполкому”, від імени обласного комітету партії,

висунули кандидатуру того новгородця. Голосування, звичайно, відкрите — підймання рук. Перед голосуванням заявили, що хто буде голосувати “проти”, мусить вийти й пояснити з’їздові, чому саме він проти “решения партии”. Залю з обох боків обставили “щотчиками” з бльокнотами й олівцями в руках — так би мовити, “для психології”. Голосувало якраз, пам’ятаю, із загальної кількості коло 120 делегатів: “за” — 30, “проти” — нікого (та ж стали ці страхітливі “щотчики” з бльокнотами!), “утрималось” від голосування коло 60–70. Одним словом, вибрано “одногосно”, за повної відсутності голосів “проти”.

Як цей керівник великого сільсько-господарського району розумівся на сільському господарстві, — за статутом на ньому лежало керівництво господарським життям району! — покаже приклад. Якось вів приїхав у наше село, щоб, як він казав, “подвінтіть” — прискорити здачу контингентів проса, Я був присутній на спеціально скликаних загальних зборах. Говорячи про потребу негайно виконати поставку контингентів проса, він видно, забув, як воно зветься й довго не міг пояснити, що саме треба здати:

— “Ну, вот эта, как ево ... ну, ето ... неабделанное пшано...”

Пшеницю він називав “пашаніца”.

Його розпорядження щодо виконання окремих сільсько-господарських робіт часто були дико безграмотні, що викликало загальний сміх та досить їдкі зауваження селян — членів сільради. А місцеві партійці примушені були пояснювати, що тут “получилась ошибка”, і кожного разу їхали до району, щоб виправити цю “ошибку”. Правда, далі він завів собі доброго агронама, і всі розпорядження сільсько-господарського значення йшли вже через нього.

Всі свої розпорядження підписував він завжди червоним чорнилом з широким кривавим розчерком. Робилось це з очевидною метою підкреслити свою вірність революції. Цей “стиль”, правда, був властивим для багатьох членів партії і зберігся до останніх часів.

На своє лихо, впала в око цьому керівникові наша сільська учителька — молоде, гарне дівчатко. Почав він заїздити в наше село — чи треба, чи й не треба. Звичайно, на підпитку. І зараз — до тієї вчительки. Сідає на канапу, бере гітару й починає “іграть песні”. Улюблена його пісня була:

“... Товарищ Маруся,
Остав свої прівичкі,
Ведь ти комплементіруєш меня ...
Накрашени ґубкі,
Калєни ніже юбкі,
А ето ж неприятний очень факт ...”

До таких пісень він був великий мастак. Співав він їх одеським “блатним” жаргоном, з великим чуттям.

Цей білявий новгородець був здатний не тільки на такі сентиментальні пісні. Коли щось “загрожувало революції”, цей аматор пісень умів діяти, та ще й як! Боротьба з петлюрівськими та зеленівськими “бандами” провадилась жорстоко, і справді кількість цих “банд”-повстанців зменшилась. За два, здається, роки його керування, майже всі села району перевиконували пляни хлібозаготівель та всяких “продрозверсток”. Правда, всі ці досягнення треба значною мірою віднести на рахунок закріплення советської влади взагалі.

В цей час нагорі — в Кремлі — точилась жорстока “дискусія”. Річ у тому, що ставку Кремля на світову революцію було бито. Спроби комуністичних революцій у різних країнах Європи закінчились цілковитим крахом. Основні підвалини, на яких трималась советська влада захитались. Треба було визнати себе переможеним, але цього не хотілось робити — дуже вже припало до вподоби “кермувати”, тоді десь стосімдесятьмільйонною країною. Джугашвілі-Сталін, який заступив померлого Леніна, щоб урятувати “революцію”, висунув нову теорію — “можливості побудови соціалізму в одній країні”. В монолітній (?) комуністичній партії виявились “лівий”, і “правий”, так собі різні ухили. “Генеральна лінія” помітно тріщала. Довго тяглась ця “дискусія”. Дорого потім обішлась вона опонентам. Нарешті, Джугашвілі-Сталін використовуючи “правих” проти “лівих” та навпаки, домігся цілковитої перемоги “генеральної лінії партії Леніна–Сталіна”.

Ото ж — почалась побудова соціалізму...

3. Колективізація

“... Это і називається у нас соціалізмом на деле, это і називається у нас свободной соціалістической жізнью ...”

Молотов³¹

Наближалась друга сталінська п’ятирічка. Советська влада добре використала роки НЕП’у — передишки та першої п’ятирічки, щоб закріпити своє становище, особливо на селах. За ці роки було утворено десятки тисяч комуністичних ячеек та комсомольських організацій і в містах і по селах, оформлено величезні кадри “робітничо-селянської міліції”, обсновано всю країну густою сіткою явних і таємних аґентів політичної поліції, організовано та добре вимуштровано кілька сотень тисяч спеціального війська для “боротьби з конр-революцією”.³²

³¹ В архівному примірнику епіграф до розділу “Жили собі люди”

³² У публікованій версії відсутнє останнє речення абзацу: “Коли всі ці приготування закінчено, коли віжки було прибрано до рук, настав давно і старанно приготовлюваний час наступу на “дрібно-буржуазну” стихію – на селянство.”

Кремль виголосив нове гасло: “Знищити куркуля, як клясу”. Це настав час наступу на селянство.

Фактично це визначало початок генерального наступу на заможних селян, яких советська влада вважала за основних і найбільш небезпечних ворогів комунізму та колективізації сільського господарства, зокрема, а в Україні, крім того, і за носіїв українського національного духа, українських традицій.

Наступ на заможне селянство почався в 1929 р. ще ранньої осені. Зараз же після сплати продподатку, міцнішим господарствам почали “доводити до двору”³³ так званий “експертний податок”, себто, податок визначений нібито, залежно від потужності того чи іншого окремого господарства. Насправді такі “експертні” податки не відповідали будь-яким розумним розрахункам, а цілком недвозначно були скермовані на руйнування цих господарств. Господар-експертник продавав кабана, корову, і сплачував податок. За тиждень доводили до його двору новий експертний податок — ще більшу суму. Хто відмовлявся платити, того називали саботажником, ворогом революції, і загрожували продати все майно й заслати. Господар спродавав решту худоби й збіжжя і сплачував третій податок, і так без кінця, поки такий господар доходив до повної неспроможности. Тоді з’являлись загони політичної поліції, забирали хатнє майно й одяг, і все це, разом із будівлями, продавали з прилюдного торгу, нібито на поповнення останнього, несплаченого “експертного” податку. Реквізоване майно розкуповували свої й сусідніх сіл комуністи за якусь десятку–двадцятку частину справжньої вартости цього майна. Господаря й його родину заарештовували й засилали десь на Сибір. В середині грудня почалося вже, нічим не приховане, нищення заможніших селян — так зване “розкуркулювання”.

“Куркуль”, або “кулак” — це переважно середнього достатку селянин, який до революції мав п’ять–десять, а в степових, малозалюднених районах — п’ятнадцять–тридцять, а іноді й більше гектарів землі. Більшість таких “куркулів” обробляла землю силами своєї родини, користуючись найманою робочою силою тільки під час збирання врожаю. Лише невеличка, найбільш заможна, частина цих “куркулів” тримала одного–двох постійних найманих робітників і, бодай формально, могла бути зарахована до кляси так званих “експлуататорів” — “куркулів”.

Це знищення “...як кляси” практично перетворилось на фізичне знищення³⁴ найбільш морально здорових, а тому й найбільш небезпечних для кремлівських плянів, селян.

Майно розкуркулених звозили до сільських рад і там розподіляли між учасниками особливих бригад, що допомагали розкуркулювати. Реманент та худобу здавали в колгоспи. Будівлі й садиби наділяли якимсь захожим людям, що їх у ті роки багато тинялось по селах.

³³ Советський термін — довести до відома господаря про розмір визначеного з нього податку.

³⁴ Викреслено “багатьох мільйонів”

book1-35

“Розкуркулення” провадили спеціальні бригади, утворені з присланих для того, а також і з місцевих комуністів та так званих “активістів”. Ці бригади, разом із загонами військ “державної безпеки” та робітничо-селянської міліції, ходили від хати до хати з виготовленими заздалегідь списками, і виганяли, “куркулів” із хат, разом із їхніми родинами — з малими дітками та старими батьками. Напіводягнених дітей, як звичайно, босих, за виключенням хіба школярів, викидали на двір, як цуценят, — діялося це взимку, стояли люті морози — і там везли на залізничні двірці. Та цих нещасних заганяли, як скот у вантажні, неопалювані вагони, і в супроводі посиленої охорони везли десь за Урал, у сибірські хащі, або на Північ — у райони Вологди, Архангельська та Мурманська.

В нашому, як я вже казав, малоземельному селі було забрано й вивезено десь у Вологодські ліси коло сотні господарів із родинами. Їм заборонили брати з собою будьщо з речей, крім найпотрібнішого, та дечого з харчів.

В інших районах, як мені оповідали, розкуркуленим було дозволено взяти по 50–100 кілограмів вантажу на родину. Проте все, що було більш цінного, у них відібрали під час садовлення у вагони.

Отже, нема нічого дивного, що у висліді такої нелюдсько-жорстокої поведінки, принаймні 15–20 відсотків розкуркулених, та особливо дітей, замерзло, або й так повмирало, ще не доїхавши до місця заслання. Трупі померлих часто викидали просто з вагону в снігові замети.

Один із розкуркулених, п. В., якого вивезено разом із батьками тоді ще шістнадцятрічним хлопцем, розповідав мені про свої пригоди.

“...Десь на початку лютого 1930 року нас привезли до Вологди. Вивантаживши з вагонів, тут же відокремили всіх чоловіків, віком від 14 до 55 років, і сказали, що їх поведуть у суміжні села, щоб вибрати та привести

book1-36

до ладу помешкання для родин. Більшість із тих, що їх повели “прибирати” помешкання, так уже й не побачили своїх рідних. Як потім розповідав мені мій батько, їх повели до Тотьми і далі, на ділянку “Волочки” — в тайзі, за яких 500 кілометрів. Там вони розташувались просто неба в лісі. На другий день їм видали знаряддя і казали будувати собі житла. Коли було побудовано якісь жалюгідні споруди, всіх їх поставили на лісорозробні роботи.

Коли забирали чоловіків, мати приховала мене в натовпі. Отже я з матір’ю та сестрою (12 років) залишився у Вологді. Як тільки відійшли чоловіки, нас усіх погнали в місто і

примістили у великій церкві св. Покрови, що її, як казали там люди, побудував ще цар Іван Грозний. Всю площу храму було вкрито височезними, багатопверховими нарами. Щоб вилазити на горішні нари, пороблено спеціальні драбини. В цій церкві було розміщено більше десяти тисяч людей. Так само було заповнено ще коло 40–50 міських церков та монастирів. Так у П'ятницькій церкві було розміщено 7,500, в церкві “Спаса на болоті” — 4000, в церкві Петра і Павла — 5000 і т. д. Всі міські магазини, сараї та бараки, а також величезна тюрма (коло 16–17 тисяч) були переповнені.

В цю зиму у Вологді було скупчено не менше 250 тисяч, а у всьому тому лісному куті — Мурманськ–Архангельк–Вологда–Котлас — десь коло 6,000,000 засланців — розкуркулених.

Отож у церкві св. Покрови, де жили ми, людей було, як натоптано. Санітарно-гігієнічні умови неможливі. Хворі й діти, здебільшого босі, тут же в церкві, відправляли свої потреби. Тут же лежали й померлі, що їх забирали раз на день — ранками. Церкву не опалювали, хоч надворі мороз досягав 40 ступнів під нулем.

В нашій церкві щодня вмирили десятки людей. В березні, квітні та травні в усіх церквах померло десь коло 25,000 дітей. Безмежно виснажені, обдерті трупи дітей спочатку звозили у величезну канаву і там присипали. Далі стали вивозити їх на грабовище та складати до весни у стелажі по 250–300 трупів у кожному. Сніг лежав тоді у 2 метри. Земля промерзла також більше метра. Працедатних майже не було. Отже хоронити мертвих не було кому. Закопано ті трупи лише в травні для чого довелось мобілізувати місцеве населення.

В травні померли моя мати та сестра. Трохи згодом нас погнали на згадану вже ділянку “Волочки” до батьків. Коли ми прийшли туди, на ділянці лютував тиф. Люди мерли, як мухи восени. Багато з засланців утікало, але більшість із них ловили й повертали назад — всюди в населених пунктах та на залізницях стояли військові застави. Охорону лісового табору було посилено. Проте, в серпні я з чотирма земляками втік. В жовтні я вже був у Криму. Батько мій у цей час був дуже слабкий, отже поблагословивши мене в дорогу, сам залишився в таборі. Він помер у вересні, як мені розказав один із односельців, який утік із заслання весною 1931 року”.

Щоб не ухилитись далеко від основної теми, я обмежуюсь тільки цим коротеньким оповіданням, хоч виключно тяжкий шлях цього п. В. від Вологди аж сюди, до Баварії, і вартий того, щоб розказати про нього докладніше. Це оповідання я навів тому, щоб схарактеризувати умови, в яких відбувалось “розкуркування”.

За час розкуркулювання або, як його називали на Московщині, — “раскулачіванія”, по всьому ССРСР таким способом було зруйновано десь коло 5,000,000 міцніших селянських господарств. Отже, тим лютим репресіям підпало щонайменше 20,000,000 людей.

Після вивезення “куркулів”, на весну почали забирати й також вивозити кудись підкуркульників”, себто національно-свідомих бідняків та сільську інтелігенцію. За

“підкуркульниками” почали забирати “куркульських прихвостнів”, а далі просто “клясових ворогів” та “ворогів народу”. Ото ж така “санітарна” робота НКВД, що його тоді ще називали “ГПУ”³⁵, не припинялась аж до початку війни.

Арешти та заслання “в далекі табори” час-до-часу набирали масового, плянового характеру. Такі плянові кампанії збігались, звичайно, з початком якогось нового циклопічного будівництва, як Біломорканалу, або каналу Волга–Москва, для виконання яких потрібні були багатомільйонні армії даремних робітників — рабів та технічного персоналу.

Десь на початку 1931 чи 32-го року, до нашого села приїхав районний уповноважений НКВД. Він викликав голову сільської ради — кандидата партії — і довго розмовляв із ним, замкнувшись в окремій кімнаті. Голова сільради — мій сусіда — на підпитку за кілька днів розповів мені про цю таємну розмову.

— Товаришу Старовойт, — сказав уповноважений НКВД, — на ваше село визначено “дати” 50 куркулів³⁶.

— Та де ж я їх візьму, товаришу уповноважений? Адже в нас забрали вже всіх, кого тільки було можна взяти.

— Це мене не торкається. У мене — наказ.

— Та ви ж знаєте, товаришу уповноважений, що в нас залишились тільки злидарі-бідняки. Де ж узяти тих куркулів.

— Ну, коли ти не знаєш, кого взяти, я примушений буду взяти їх сам. Тільки гляди, щоб потім не шкодував, — погрозливо додав уповноважений.

— Ну, що ж: беріть самі, а я не знаю, де вам знайти тих куркулів.

— Так, я знаю. Перишим я запишу тебе, другим — твого тестя, ну, а решту 48 я якось знайду вже й без тебе. Давай сюди список села!

Уповноважений бере списки селян, виймає чистий аркуш паперу й починає писати список “куркулів”. Першим вписує голову сільради, далі — його тестя.

— Хто з ваших селян був у 1919 рові в банді Зеленого?

— Та ви ж знаєте, товаришу уповноважений, що в Зеленого було все село — старе й мале.

— От і добре. Ото ж, щоб мені до ранку було в цьому списку п’ятдесят людей. Як знайдеш 50 куркулів, можеш тоді закреслити прізвища тестя й своє. Та гляди мені — “не балуйся”, бо згинеш на Колимі!

³⁵ Після так званої жовтневої — пролетарської революції, большевики утворили “ЧК” (Чрезвычайную комиссию по борьбе с контрреволюцией), згодом її перейменовано на “ГПУ” (Государственное Политическое Управление) і, нарешті, десь після голодного року, “реорганізовано” в “НКВД” (Народний Камісаріят внутренніх дел). НКВД — це і є уславлена політчна поліція ССРСР.

³⁶ Себто визначити людей, яких можна було б заарештувати та “засудити” на заслання в далекі табори — для роботи на “ударних” будівництвах.

На ранок уповноважений НКВД одержав список на 50 “куркулів”. Звичайно, прізвищ голови сільрада й його тестя там не було...

За якийсь тиждень після цього “розкуркулювання” в село приїхало кілька чоловіка з так званих “двадцятип’ятитисячників”³⁷. Ще за кілька днів утворено спеціальні агітаційні бригади для посилення колективізації села. Щоб надати більшого авторитету тим агітбригадам та разом із тим убити, так би мовити, клин між сільською інтелігенцією та селянством, до бригад введено всіх учителів місцевої школи та робітників лікарні.

Хочеш-не-хочеш — підеш: куди дінешся? А не підеш . . .

Але така агітація мало що пособляла. Люди слухали промови агітаторів. Часом навіть погоджувалися з деякими висновками, але... в колгоспи ніхто не хотів записуватись. Тоді почали застосовувати більш “активні способи агітації”. Треба сказати, що агітатори різних районів доходили іноді до віртуозности у відшукуванні найбільш дієвих метод “агітації”.

У нашому селі, наприклад, було скликано в школі загальні збори селян. Коли люди зійшлися, двері замкнули і почалась “агітація”.

З доповіддю про переваги колективного господарювання виступив представник району. Закінчуючи промову, він звернувся з закликом вписатися в колгосп.

До столу президії виходить один із активістів, звичайно, за попередньою домовленістю.

— Прошу, товариші, записати мене в колгосп. Одночасно порядком соціалістичної солідарности закликаю мого сусіда, товариша Перепічку Федора, теж вступити до колгоспу.

Перепічка відмовляється: і жінка хвора, і діти маленькі, і те, і се...

— Його починають умовляти. Перепічка знов про своє, і так то проходить якась година. Нарешті, селяни, яким ці суперечки надокучили, починають гукати:

— Та пишись уже, Федоре!

— Пишись, Федоре, видно така вже твоя доля...

Записується Перепічка, і після довгих домагань районного представника, називає чиесь прізвище. Цей теж відмовляється і, зрештою, записується, і т. д. Збори ці тяглися без перерви всю ніч і наступний день. Людей не випускали, поки не “впишеться”. Хто вписався в колгосп, тому дозволяли йти додому. Коли комусь із селян треба було вийти за своєю потребою, його виводили два партійці або міліціонери, і приводили назад. Збори тривали без перерви щось більше тридцяти годин. Проте, таких “слабонервових”, що вписались до колгоспу, було, здається, чоловік 20–25. Решта так таки й не вписалась.

В містечку Германівка (Обухівського району, на Київщині) агітація відбувалась іншим

³⁷ Для зміцнення місцевої влади на селах було мобілізовано в основних фабричних центрах 10,000, а з часом ще 25,000 робітників, переважно комуністів та колишніх червоногвардійців. Ці “десятитисячники” та “двадцятип’ятитисячники”, як їх називали тоді, на місцях “вибирались” головами колгоспів, а також призначались різними “уповноваженими”. На цих “двадцятип’ятитисячників” в основному було покладено запровадження “добровільної” колективізації сільського господарства.

способом. Тамтешній голова сільради, коли не помиляюсь, Нікіфоров, член партії, звичайно, з робітників, присланий десь із Московщини, не покладаючись на “агітбригади”, сам ходив по селі агітувати.

Приходить до хати, висилає всіх надвір і сідає до столу проти господаря:

— Ну, то як же, Кондрате, впишешся до колгоспу? — питає господаря, постукуючи по столу пістолем. Господар мнеться, не каже, що відмовляється, але й підписувати заяви не хоче.

— Так будеш писатись? Бо мені треба ще далі йти.

— Та знаєте, товаришу Нікіфоров, я не проти колективу... Тільки, знаєте, це діло мені не підходить... Та й здоров'я в мене слабе.

— Пишись, раджу тобі, — веде своє Нікіфоров і підсовує готову вже заяву...

— Як не хочеш писатись, то збирайся — поїдеш, разом із родиною, на Сибір.

І встаючи, діловим тоном додасть:

— Транспорт на Сибір відходить завтра по обіді. З дому брати нічого не можна — там дадуть...

Таким способом цей винахідливий голова сільради “записав” у колгосп переважну частину господарів цього великого містечка.

Ще раз підкреслюю, що винахідливість колективізаторів щодо методів “агітації” за вступ до колгоспів, провокації, ошуканство, терор не мали меж.

Нелюдсько-жорстокі методи розкуркулювання, жахлива сваволя місцевих держиморд, жорстокий терор та згадані вище методи “агітації”, зрештою, загнали значну частину селян у колгоспи.

Вся ця справа з розкуркулюванням та колективізацією на початку 1930 року набрала нестерпних форм. З Вологди, Архангельська, Сибіру стали доходити чутки про масову загибель розкуркулених, про поголовне вимирання вивезених дітей. Село хвилювалось, клекотіло. Селянство дійшло до того загрозливого стану, коли навіть жах терору перестав уже лякати, коли людина може зважитись на все. В Україні та подекуди й на Московщині становище в селах досягло такого напруження, що хвилина на хвилину можна було чекати стихійного вибуху повстань.

І ось тоді Кремль повторив тактичний прийом, що його було вжив при запровадженні НЕП-у — він знову вдався до відомого ленінського — “крок назад — два кроки вперед”. Щоб паралізувати небезпечне напруження, щоб зробити ще одну “передішку”, Сталін виступив із своїм відомим “головокружение от успехов” (коли не помиляюсь, 17 березня 1930 року). Районові, сільські, а подекуди й обласні керівництва обвинувачувано за “перегиб”. Стверджувалося, що колективізація мусить відбуватись тільки на добровільних засадах. На цю заяву Сталіна селянство відповіло майже поголовним виходом із колгоспів. Подекуди із

колгоспів вийшло багато навіть із тих “активістів”, що вступили до них ще до початку масової колективізації. Багато селян, виходячи з колгоспу, залишили там значну частину зданого туди реманенту й худоби.

Десь невдовзі після проголошення того сталінського “головокружений от успехов” відбувся так званий “баб’ячий бунт”, який стихійно прокотився по півдні України та на Кубані. За одну–дві ночі величезну кількість колгоспів розграбували жінки-колгоспниці. Чоловіки в цьому бунті участі не брали. Місцева влада була приголомшена цим сталінським “головокружением” і тому для переважної кількості учасниць бунту це минуло відносно легко. Після того “баб’ячого бунту” послідував масовий вихід із колгоспів.

На північ та в Сибірські хащі полетіли накази негайно повернути назад у свої села дітей “розкуркулених”. Спеціальні комісії почали розглядати скарги “розкуркулених” на сваволю місцевої влади. За деякий час на весні, спеціально виряджені селами “ходоки”, почали привозити дітей, що їх часто-густо насильно відбирали в цих нещасних батьків. Правда, багато з них, бачивши неминучу загибель своїх дітей у північних дебрах, добровільно віддавали їх, але відбувались, під час примусового вилучення дітей, і страхітливі, трагічні події.

Поверненим із заслання дітям ні будівель, ні майна їхніх батьків не повертали, а розміщували по родичах та так по “добрих людях”. Багато з цих дітей, особливо старших, розходилося по широких просторах України, Криму, поповнюючи кадри “безпритульних” та колонії для малолітніх “злочинців”. Та це окрема, повна невимовного трагізму, сторінка підсоветської дійсності, і я на ній спинятись тут не буду.

Дуже багато представників місцевої влади — членів партії, а часом і високих партійних тузів заарештовано і кинуте в тюрму за “перекручування лінії партії”. Робилось це, звичайно, тому, щоб довести населенню, що винні в усьому цьому, що сталось, саме “стрілочники” — місцеві виконавці, та що “вождь і учитель” турбується за свій народ і оберігає його від сваволі місцевих малих і великих сатрапів та від різних “перегибів”.

Між іншим, це — один із найхарактерніших для кремлівського тирана тактичних ходів так у питаннях внутрішньої, як і зовнішньої політики. Коли якісь заходи, запроваджені Кремлем, викликають занадто гостру реакцію, коли в якомусь питанні треба поступитись — для збереження авторитету Кремля і вождя, що, як відомо, ніколи й ні в чому не помиляється, та вже разом і для піднесення його — вождя — авторитету, Кремль зчиняє гістеричний крик, що влада на місцях “перегнула палку”, і тоді починають летіти буйні голови “зарвавших” малих і великих керівників.

Таку провокаційну, облудну тактику можна спостерігати й у міжнародній політиці ССРСР.

Коли советські дипломати, типу Вишинських, Громик та різні письменники й публіцисти, як відомий хамелеон Ілля Еренбург та інші, забрешуться до кінця, коли безнастанна злива

всяких інсинуацій загрожує переповнити терпіння народів світу, виступає

Сталін із якоюсь промовою або інтерв'ю, наполегливо запевняючи світову громадскість про свою про свою відданість справі миру, про миролюбні наміри Советського Союзу та про можливість і бажаність мирної співпраці двох світів — двох політичних ідеологій.

Робиться це для того, щоб таким способом приспати увагу світової опінії, щоб виграти час для своєї підривної руйницької роботи. Комуністичні газети всього світу до хрипоти надриваються, вихваляючи миролюбну політику советов, солідні газети та журнали теж починають дискутувати порушені питання й також потроху заспокоювати громадську думку.

А в цей час, десь у запіллі, по закутках, сотні тисяч комуністичних аг'ентів продовжують свою чорну, брутальну роботу над розкладом суспільства. Організують п'яті колони, саботаж, страйки, громадянську війну, державні перевороти, винищують опозицію і т. д. Коли все це набридне світові до безтями, Сталін знову дасть якийсь інтерв'ю, або якийсь там Панюшкін виступить із червоною миролюбною промовою, і так без кінця...

А час, так потрібний Советам для їхньої розкладової роботи йде...

Що це саме “головокружение от успехов” було тільки тактичним ходом, видно хоч би з того, що після невеличкої перерви, спроби загнати селян у колгоспи стали знов повторюватись, хоч, покищо і не з такою наполегливістю. Що це було тільки ленінським “кроком назад”, доводять жахливі події 1932–33 років — років неприховано-примусової стовідсоткової колективізації села. Отже, в 30–31 роках не припинялись намагання затягти селян у колгоспи. Стали говорити, що колгоспи мусять добре господарювати, щоб своїм прикладом довести перевагу колективного господарства над одноосібним. Анемічні колгоспи почали ще більше засипати державними кредитами, сільсько-господарськими машинами, добірним засівним матеріалом; подекуди колгоспи стали користуватись найманою робочою для виконання своїх плянів, щоб бодай таким “неколективним” способом підвищити продуктивність колгоспу. Але все це мало помагало. Колгоспи й далі продовжували жалюгідне животіння, проїдаючи всі ці кредити.

Всякого роду провокації та репресії не припинялись у цих роках. Такими провокаціями не гребали користуватись навіть великі вожді, і то йдучи не на якусь поважну акцію, а на дрібничкову провокацію.

Не можу не навести тут випадку, що про нього розповідав мені, уже тут, на еміґрації, мій добрий знайомий, колишній офіцер советської армії, п. Л. В., в минулому селянин, а згодом робітник-електромеханік.

— “Восени 1931 року, — розказував він, — у село Піщанку, Новомосковського району, приїхав сам Молотов — тоді, здається, голова ради народніх комісарів ССРСР. Треба сказати, що в Новомосковському районі та в селі Піщанці зокрема було особливо багато жорстокостей та різних “перегибів” під час колективізації у 1929 та 30 роках. Після славнозвісного

сталінського “головокруження от успехов” із Піщанського колгоспу вийшли майже всі, кого туди було примусово вписано, дехто, навіть залишивши в колгоспі частину свого сільсько-господарського реманенту та худоби. В колгоспі залишилась тільки кучка ледарів, переважно так званих “активістів” та членів комуністичної партії. Колгосп цей був би зовсім завмер, коли б не безнастанне “підгодовування” його різними кредитами, натуральними позичками та іншими способами допомоги, від районної та округової влади. В 1930–31 рр. справа колективізації не посунулася майже ні на крок — люди вперлись і про колгосп не хотіли й чути. Приїзд Молотова, очевидно, мав на меті “раскачать” — активізувати ро боту колективізації.

Зараз же після приїзду в село, Молотов дав наказ заарештувати всіх партійних робітників села та й декого з працівників районних. Довго “розносив” сільське начальство за невмілу роботу та погане керівництво. Далі виявив бажання особисто “потолковать” із селянством. Для більшого “ефекту” збори селян скликано не в сільраді, як то бувало звичайно, а на одному кутку села, що звався “Обетік”, у хаті селянина, коли не помиляюсь, — Білоуса, або, як його називали по-вуличному — Завгороднього.

Молотов виступив із “громовою” промовою. Обвинувачував районну й сільську владу за “искривление линии партии”, підкреслив, що “чистое дело нужно делать чистыми руками”, що колективізація сільського господарства за самою ідеєю Леніна-Сталіна мусить відбуватись на засадах цілковитої добровільності, що “наше советское крестьянство” уже виросло настільки, що може само розв’язати це питання, що “крестьяне уже на целую галаву переросли своїх сельских руководителей” і т. д. Закінчив він свою досить довгу промову закликком зважити всі переваги колективного господарювання і добровільно писатися в колгосп, та вірити “большевистским” запевненням, що надалі жадного насильства над “селяніном” не буде.

Селяни, підбадьорені цією промовою, почали й собі забирати слово. Люди скаржились на всякі утиски від місцевої влади, розповідали, як їх, за допомогою наганів, “добровільно” записували в колгосп, що за короткий час перебування в колгоспі в 1929 році вони втратили своїх корів, коней: то обпоїли в колгоспній конюшні, то так чогось здохло, а то й просто господаря з колгоспу списали, а коня й реманенту не повернули. Закінчилися збори десь за північ. По закінченні, селяни тепло проводили Молотова, “як батька рідного”.

Ще довго люди гаряче обговорювали цю велику подію.

— Сам Молотов сказав, що тільки добровільно. А вони, бач, по-своєму гнуть.

— Ач, що наші “ком’яечка”³⁸ роблять, хвороба б їх била об землю, — репетувала більш за інших тітка Шкодиха, яка була на зборах, як рівноправний господар — чоловіка її вбито в царській війні 1917 року, і вона з п’ятьма дітьми горювала — господарювала на трьох гектарах, — ач, як вони (сільська влада) “випольняють” накази уряду.

³⁸ Так селяни називали “ком’яечки” — місцеві сільські первісні організації комуністів.

— Ви ж чули, що говорив товариш Молотов — ніхто не силує писатися в колгосп. От, скажемо, я, — не хочу, і не піду в той колгосп, хоч ти мені його медом обмаж.

— Колгосп — це “гарнізація” не для нас. Це може там десь у Московщині, де люди звикли до “общини”, де ніколи люди свого хліба не наїдались, а вік на нашу пшеницю рота роззявляли. Ці колгоспи нам, прямо сказати — “нікуда”.

— Чули ж, що каже уряд — воно, мабуть, там нагорі не самі “пролетарі” сидять, мабуть, таки є люди, що й наші селянські справи розуміють.

— Хто його знає — може й є, а може й нема, — озвався з боку якийсь скептик дідок.

Розходились поволі. Ще довго по селу чути було, як гомоніли люди, вертаючись додому.

За три дні, об’їхавши ще кілька сіл, виїхав Молотов до Москви. А ще за день поповзли селом чутки, що заарештованих Молотовим партійців звільнено з-під арешту. Дивувались люди, проте особливо це не хвилювало нікого.

— Та Господь з ними! Нам їхньої крові не треба, — гомоніли біля сільради дядьки.

— Як же воно так: адже на їхніх чорних душах не один десяток закатованих розкуркулених та невинних діток. Таки, видно, правду кажуть люди: чорт чортові ока не виколе.

— Е, хай їм Бог заплатить за їхні кривди! Тепер, мабуть, смирніші будуть.

— Авжеж, посмирнішають. Сам Молотов сказав, щоб людей не силувати...

Погомоніли люди днів два–три і знову заспокоїлись. За тиждень у село приїхав районий уповноважений НКВД, чи тоді ще, здається, ГПУ, забрав п’ятьох людей. Захвилювались знову люди: що воно за знак? Забрали саме тих, що тоді на загальних зборах із Молотовим виступали з промовами. Ще й сам Молотов “підтакував” їм.

За тиждень забрали ще з десять людей. Узяли й тую моторну молодицю — Шкодиху. Потім мені довелось чути, що її заслано на десять років у далекі табори. Двоє старших дітей пішли десь “у люди”, як у нас кажуть, а меншеньких добрі люди розібрали. Все майно й будинки забрано до колгоспу.

Так за якийсь місяць забрали всіх тих, хто тоді на зборах виступав. У селі плач, горе. Писали разів зо три до Молотова, просячи захисту, та відповіді так і не дістали. Писали й до Калініна й Петровського, та де там... одна банда.

Вибравши таким способом усіх тих, хто мав необережність довіритись хорошим словам Молотова, районна влада почала з новою наполегливістю “колективізувати” село, звичайно, “добровільно”!!

Додам ще, що всі ці заарештовані до села більше не повернулись. Казали, правда, що декого з них пізніше бачили в Криму чи на Донбасі, звичайно, під чужими прізвищами. В ці роки сила таких утікачів із Сибіру та з Вологодського краю тинялось по світу.

Проте, не тільки подібними провокаціями займалось совєтське керівництво під час

“передишки”. Одночасно розгорнено широку діяльність, так би мовити, на “ідеологічному фронті”. Хати-читальні та сільбуди поволі перебрали до своїх рук партійні та комсомольські організації. Учителів та іншу сільську інтелігенцію усунуто від просвітянської роботи — їм явно не довіряли. Допускали їх лише, як технічних виконавців заздалегідь окреслених окремих завдань. Культурно-просвітня робота набула войовничо-комуністичного змісту. Широка

book1-49

сільська громадськість відповіла на ці заходи бойкотом читалень та сільбудів.

По школах організовано загони “жовтенят” та “піонерів.” Участь у таких дитячих організаціях з часом стала обов’язкова. Це були напіввійскові організації немовлят. Там дітей навчали, що Бога немає, що “релігія — то опіум для народу”³⁹, що саме вони, а не їхні батьки — покликанці революції. Що саме їм — піонерам — належить провід у житті. Що батьків не треба слухати, бо вони всі — вороги революції. Що вони — піонери мусять доносити своїм вожатим, про що розмовляють дома батьки та про їхні контрреволюційні вчинки. Що вони — “стражі революції”, мусять стежити та допомагати вилловлювати всяких диверсантів, фашистських шпигунів та інших ворогів народу. Так готувались нові кадри “сексотів”⁴⁰, так советські керівники намагались розкласти родину, прищепити ще змалку дітям “смак” до доносів, та підслухувань.

Робота щодо розкладу родини, цієї основи нормального, здорового суспільства, на цьому не обмежувалась. Найрізноманітнішими заходами та системою законів про шлюб і розлуку вони намагались звести поняття родини до чогось, далеко нижчого, ніж у тварин.

Антирелігійну роботу піднесено на щабель найважливішої ділянки комуністичного виховання суспільства. В сільбудах систематично відбувались лекції на антирелігійні теми. Такі “лекції”, звичайно, не мали в собі природничих, філософічних, чи будь-яких інших

³⁹ Ставлення комуністів до релігії характеризується наведеним нижче уривком із листа В. Леніна до М. Горького в 1913 році: “Всякая религиозная идея, — пише Ленін. — всякая идея о всякой боженьке есть невыразимейшая мерзость, самая опасная мерзость, самая гнусная зараза...” Це треба пам’ятати тим, хто вірить, або намагається вірити в щирість Кремля щодо відновлення Церкви в СРСР.

⁴⁰ “Сексот” — таємний агент НКВД. Сексот — це поважний чинник советської державної машини. Крім кількох десятків тисяч штатних, висококваліфікованих сексотів є ще багатомільйонна армія сексотів, які працюють по сумісництву. Кожний директор підприємства, кожний член партії та комсомолец, є, так би мовити за статутом сексотом. Є сексоти й безпартійні — це, насамперед, “активісти”, переважно з так званих “нових сталінських людей”. Одночасно кадри сексотів із безпартійних вербуються так: намічену жертву арештовують, держать у тюрмі два–три місяці, без пред’явлення обвинувачення, без допиту, тоді, десь в другій–третьій годині вночі викликають до слідчого НКВД і після різних погроз пропонують випустити на волю, з умовою, що жертва буде давати “інформації”. Коли жертва не погоджується, її відсилають назад — “подумати”. Через місяць повторюється нічний виклик. Після кількох повторних викликів така жертва часто стає сексотом.

наукових обґрунтувань, а зводились до хамського, брутального топтання в багно, до висміювання Божих законів та релігійних звичаїв народу, в стилі відомого советського хама від поезії — Дем'яна Бедного. Під час свят, щоб перешкодити відправі Служби Божої, влаштовувались “антирелігійні карнавали”. Замасковані під Бога-Отця, Божу Матір та янголів, комсомольці, разом із вимашченими сажою, хвостатими чортами, під гамір “кошачого концерту”, танцюючи, йшли до церкви, а то й вдиралися в церкву під час Богослуження, і там, перед царськими воротами, починали співати сороміцьких антирелігійних пісень та танцювати, стріляючи одночасно з пістолів для посилення “психологічного” ефекту.

На Великдень (1931 року), що його в Україні вважають за найбільше релігійне свято, такий “карнавал” із гиканням, свистом, співаючи відому советську пісеньку:

“...Долой, долой монахов, равинов і попов —

Ми вилезем на небо,

Разгоним всех богов...”

накинувся на хресний хід під час освячення пасок навколо церкви. З диким ревом, стріляючи з пістолів, вони розігнали від церкви мирян. Правда, під час того нападу хтось із мирян у темряві (паски в нас святять перед світом) покалічив двох комсомольців та одного районного партійного працівника, але освячення пасок таки не відбулось. На другий день у село приїхало районне ГПУ шукати “злочинців”, які побили учасників карнавалу. Заарештовано кілька дідів та стареньких бабусь, узято також і священика. Бабки за три місяці повернулись додому, а священика і дідів обвинувачено за контрреволюцію й заслано десь на північ. Більше до села вони не повертались.

Антирелігійна боротьба одночасно велась і таким суто “ідеологічним” способом. Всі церковні споруди, не виключаючи й самого Храму Божого, як відомо, вважались за державне майно. Коли громада хотіла відправляти Службу Божу, вона мусіла орендувати церкву. Орендна плата була надзвичайно висока. Крім орендної плати, церкву й ще окремо священика обкладали податком із “нетрудових” прибутків, розмір якого визначався, уже згаданим вище “експертним” порядком: Сума цього податку з кожним роком та кварталом зростала, часом досягаючи астрономічних цифр. Платити ці жахливі податки не було жодної можливості. Як тільки громада не сплатила на певний термін податку, умову оренди касували, а церкву замикали й негайно перетворювали на зсипище збіжжя або овочів. Так сталося і з нашою церквою. За кілька місяців після закриття, її розібрано (була дерев'яна) і з брусів побудовано “сільбуд”, де розташувалась сільрада, ком'ячейка, комсомол та хата-читальня. На місці, де стояв правий приділ церкви, побудовано громадську вбиральню.

Поруч із такою “ідеологічною” антирелігійною боротьбою, провадилось шалене цькування проти духівництва. Священиків обвинувачувано за “контрреволюцію”, антисоветську агітацію і, як “ворогів народу”, висилали на Сибір, у далекі табори та іншими

способами винищували їх.

В цих роках особливо посилено було роботу “товариств безбожників”. Не вступити членом до такого товариства робітникові чи службовцеві не можна було, не наражаючи себе на небезпеку бути обвинуваченим за “контрреволюцію” або “петлюрівщину”. Щомісячні відрахування з заробітної платні на користь товариства “безбожників” стали такими ж обов’язковими, як щомісячні членські внески до проф-спілки, або сплата щорічних примусових позик-п’ятирічок.

Таке ж винищування церков, а разом і служителів церкви провадились і в містах. Церкви десятками висаджувано в повітря, не минаючи й таких старовинних, уславлених святинь, як загально відома Десятинна церква в Києві, що мала свою історію від часів князя Володимира, як, не менш відомі, Михайлівський та Братський монастирі. Досить сказати, що вже в 1935 році в Києві, де кількість церков обчислювали на сотні, лишились діючі тільки дві невеличкі церкви — відома Ільїнська, на Подолі, та Солом’янська церква, та ще п’ять—шість монастирів і соборів, що їх було перетворено на “музеї”(?).

Тридцять третій рік

Я не спиняюсь тут на перебігу боротьби проти комуністичних узурпаторів у російських областях та інших краях ССРСР, так само я майже не спиняюсь на перебізі цієї боротьби в південних областях України. Я не ставлю перед собою завдання дати широкий історичний огляд боротьби селянства в ССРСР в цілому. В цьому короткому нарисі я хочу розповісти, як я вже казав, переважно те, чого я сам особисто був свідком та про що я знаю від моїх близьких. Тому, лише в небагатьох, окремих випадках, я ухилиюсь від того, що відбувалось безпосередньо в моєму та в суміжних із ним селах. Отже, відмічу тільки, що на Московщині та в інших краях ССРСР боротьба з комуністами, часом, також набирала тяжких, кривавих форм. І там роками тривали повстання, і там колективізація та “розкуркулювання”, або, як то називалося в Росії — “раскулачивание” супроводилось жорстокими, кривавими розправами. Проте, до 1932 року в переважній більшості російських областей колективізацію селянства в основному було майже закінчено. Тільки селянство України та українське населення Північного Кавказу (Кубань) вперто противилось заходам Кремля.

Прийшов 1932-й рік. Кремлівський тиран вирішив зробити останній, рішучий крок до підкорення селянства — до запровадження колгоспного устрою. Він твердо вирішив запрягти селянство в колісницю комунізму, без чого всі кремлівські пляни індустріалізації країни, себто, підготовки майбутньої війни, не могли бути здійснені. Питання стало руба: або, перемігши дрібно-власницьку стихію села й здобувши, таким способом, сотню мільйонів нових слухняних рабів, кремлівські маніяки підуть вперед до встановлення світового панування комунізму,

або... або рано чи пізно не минути повороту назад. Отже... — або цілковитий крах.

За час майже дворічної “передішки”, в кремлівських тайниках народився страшний, нелюдський плян, який мав одним ударом зломити селянство України та Кубані, на цей раз остаточно й назавжди. За відомою комуністичною доктриною — “мета виправдує засоби”, якими б жахливими не були ці засоби, Кремль вирішив ужити нечуваного ще в тисячолітній історії людства способу примусу, а саме — вилучити у, щонайменше сорока мільйонів, сільського населення України та Північного Кавказу всі харчові засоби і шляхом такого плянового голоду смирити, зрештою, непокірних “хахлов” та загнати їх до колгоспів.

В 1932 році врожай був непоганий — середній, як кажуть. З тихою радістю поглядали селяни на свої лани — уродив Господь — буде віддати “продподаток”, та й діткам вистачить до нового хліба. Та не так сталось, як гадалось.

В серпні “довели до двору” норми здачі хліба, городини та інших сільсько-господарських продуктів. Переважна частина селян виконала ці норми. Десь у жовтні пішли по селу тривожні чутки, що має бути “спущений” додатковий плян хлібоздачі. І справді, за якийсь тиждень приїхали районіві працівники й оголосили додаткові норми здачі сільсько-господарських продуктів, розміром 50 відсотків основної норми. Загомніли люди, як бджоли у вулику. Заможніші здали додаткові норми, бідніші почали ховати свої невеличкі запаси. Приховували десь у сараях, під печами — де ж ти його більше сховаєш? Понаїжджали в село уповноважені “по выкачке”. Організовано бригади з комсомольців та активістів. Пішли повальні обшуки. Комсомольські бригади, озброєні спеціально виготовленими залізними шукачами, в супроводі міліції та НКВД-стів, ходили від двору до двору, перевертали все в коморах, у скринях, на горищі, в льохах, зривали половиці в коморах, вистукували молотками печі, стіни, долівку в хаті. В сараях, у хаті, в садку пробували цими залізними шукачами — чи не прикопано де хліба в землю. Подекуди знаходили.

На початку січня тридцять третього року оголошено ще один, третій плян здачі “лишків”(?) сільсько-господарських продуктів. Виявлювання, або, як тоді казали, “викачка” лишків тривала аж до весни. Забирали все, що тільки можна було їсти — навіть стару макуху, що її тримали для корів. У мого двоюрідного брата знайшли, захovanу під коморою, літрову пляшку з пшоном — забрали. У сусіда знайшли глечик, у якому було прикопано під мисником три-чотири кілограми гречаної крупи — забрали.

В містечку Обухові, що недалеко від нас, прийшла така бригада до одного господаря. Господар — колишній кабанник — удовець, п'ятеро дітей. Обшукали. Забрала жалюгідні рештки — “лишки”. Керівник бригади став наполягати, щоб господар сказав, де саме він заховав бодню з салом. Господар клявся, що ніякого сала в нього вже немає, що було трохи сала та випродав на сплату податку. Керівник бригади з “двадцятип'ятитисячників” гукнув на двір, щоб НКВД-сти, які супроводили бригаду, заарештували його. Господар повернувся до

покуття, перехрестився, перехрестив купу діток, що виглядали із-за комина і, схопивши широку м'ясницьку сокиру, в одну мить розколов того “двадцятип'ятитисячника” на-двоє — чолов'яга був здоровий той кабанник — царство душі його...

Ці реквізиції селянство Наддніпрящини називало тоді “червоною мітлою”. І справді, чіпко підбирала все ця “червона мітла”. Рідко кому удалось щось заховати. В селах почався голод. Хліба не було. Невеличкі залишки картоплі та інших овочів у багатьох закінчились уже десь по Різдвяних святах. Отже, їли люди все, аби якось затамувати почуття голоду. Кришили солону на дрібненьку січку, та разом із просяною половиною, м'якинею, корою з дерева товкли в ступі. Все це вмішували з картоплею або з лушпинням від картоплі, і з цієї суміші пекли “хліб”. Їли котів, мишей, собак, а з початком весни — жаб, слимаків, черепах, ховрахів, кропиву, щавель.⁴¹ Шлункові захворювання в найтяжчих формах, часто смертельних, стали загально-поширеним явищем.

Величезні маси селян посунули до великих міст. Сотні доріг, що радіусами сходяться до Києва, були переповнені селянами. Все це з запаленими очима, запеченими губами, безмірно виснажене сунуло до міст, щоб якимсь способом дістати щось поїсти, щоб принести додому шматок хліба або бодай лушпиння картоплі, та нагодувати голодних діток. Їдучи до Києва першою-ліпшою дорогою, можна було бачити десятки мертвих тіл, що лежали тут же при дорозі, не дійшовши до міста, або не донісши додому добутого шматка хліба чи клунка картоплі.

На вулицях Києва щодня можна було спостерігати, як авта та кінні фургони їздять, збираючи трупи померлих за ніч селян. Якимось ранком, поспішаючи як роботу, на розі Львівської вулиці, біля Сінного базару, я натрапив на труп молодої селянки. Вона лежала горілиць із відкритими очима, а по ній повзало ще живе дитя, чіпляючись рученятами за пазуху мертвої матері. Візник фурґону, що збирав трупи, безпорадно став над цією селянкою — що діяти? Вкинути до воза матір, а де ж дівати дитину — теж до воза?..

Доведені до крайньої межі відчаю, матері приносили до міст своїх немовлят, а то й старшеньких дітей, щоб “підкинути” десь до притулку, лікарні, а то й просто до “добрих людей”, щоб урятувати їх від голодної смерті. Поклавши своє дитя десь під дверима, такі матері іноді годинами простоювали за рогом, боючись за долю дитини, чекаючи поки ту дитину “знайдуть”. Іноді таких матерів ловили на місці “злочину” і повертали їм дітей назад. В 1934–38 роках я знав багато матерів, що блукали по різних установах Києва, допитуючись, куди дівали дітей, підкинутих у 1933 році. Багато сліз пролили такі матері, що їм не пощастило натрапити на слід своїх дітей.

Міське населення України та Північного Кавказу теж тяжко переживало лиховісний тридцять третій рік, але з голоду люди не мерли, хіба що за виключенням так званих

⁴¹ Викреслено “Їли людей – частіше дітей та старих.”

“нетрудових елементів”. — Робітники одержували відносно добрий, а службовці — напівголодний, але щоденний приділ хліба на картки. Одночасно була можливість купити хліба на комерційні ціни, коли не помиляюсь — по три карбованці за кілограм. Правда, цією можливістю не могли скористатись низькооплачувані робітники та службовці, денний заробіток яких не перевищував двох–чотирьох карбованців за робочий день.

Звичайно, різні “завмаги”, господарники та партійці-комуністи не відчували цього загального нещастя. Про партійних тузів, НКВД-стів та військових і говорити вже нічого — вони одержували з своїх спеціальних, закритих розподільників значно більше, ніж треба людині. Навпаки, вся ця советська “знать” наживалась, як ніколи, вимінюючи у голодаючого населення за хліб усе, що приносилось до міста — чудові селянські килими, шовкові хустки, вишивані сорочки та інше.

Дороги не відпочивали ні вдень, ні вночі. Десятки тисяч шукачів хліба рухались безкінченними хвилями. І що було динне — по дорогах було цілком спокійно, не було чути ані грабунків, ані вбивств, що було звичайним явищем у роках 1920–30. В передмістях та на базарах тиснулись тисячі людей. Добрі вишивані льонові сорочки, вовняні спідниці, хустки — залишки колишнього, ще за царя, добробуту віддавалось за один–два буханці хліба або кошелік картоплі. Золоті хрестики, сережки несено до “Торгсіну”, щоб дістати за них кілька кілограмів борошна або якийсь кілограм товщу. В цьому ж часі величезні маси селян полювали біля крамниць, які продавали “комерційний” хліб без карток. Люди приходили до цих крамниць ще звечора й ночували там, щоб вранці купити кілограм хліба. Але це не завжди вдавалось. Часто-густо на ранок, коли зйдуться міські спекулянти, цих голодних селян проганяли з хлібної черги.

— Геть додому, зеленівці, петлюрівці, бандити!

— Геть, ледарня, в колхоз працювати!

Ніде правди діти — “з пісні слова не викинеш”, як кажуть росіяни, — найбільше кричали та ганяли селян із черги міські жиди, принаймні так було в Києві. Так звана робітничо-селянська міліція вилловлювала тих нещасних, босих, обідраних селян біля хлібних лавок і чередою гнала з міста — вмирати з голоду. Міські спекулянти управлялись по три–чотири рази стати в чергу й дістати хліб, щоб тоді перепродати його на базарі, а то й тут же, біля крамниці з хлібною чергою — по 25–30 карбованців за кілограм.

Такі ж потоки голодних селян заповнювали залізниці, а з весною й пароплави, намагаючись добути десь хліба. Як то на перший погляд не буде здаватись дивним, але ці потоки людей сунулись на схід, на північ, де ніколи люди не мали свого хліба. Втікачі з країни смерти та шукачі хліба їхали на Московщину, досягли Уралу, їхали на Кавказ, на Гомельщину й далі на північ. Що ж гнало їх в ці голодні краї? А гнало їх туди те, що саме в цих “голодних” краях не було голоду. Тоді всі елеватори та інші хлібосховища Московщини ломились від

пшениці та всякого збіжжя, вивезених з України та Кубані. В Новоросійську та інших портах Чорномор'я вантажили на сотні закордонних пароплавів українську та кубанську пшеницю в тому часі, як по вулицях цих міст валялись трупи померлих із голоду селян.

Весна принесла нібито деяку полегшу. По пустирях з'явилась кропива, у лугах щавель, посунули люди в поле викопувати торішню перемерзлу гнилу картоплю, яка залишилась подекуди невігребеною підчас осіннього збору. Цих людей ловили та висилали на Сибір за “расхищение социалистической собственности”. Разом з кропивою і щавлем почали їсти жаб, слимаків, черепах, ховрахів. Шлункові захворювання й смертність різко збільшились.

А в цьому часі по селу ходили годовані, ситі агітатори, закликаючи голодних, напівмертвих людей писатись у колгосп. Од хати до хати ходили партійні, обіцяючи тому, хто вступить до колгоспу, видавати 100 грамів хліба на день і варену страву. Треба лише відмітити, що скибку хліба-сурогату та “варену страву” з того ж щавлю видавали тільки тому, хто виходив на роботу. Для харчування родини, дітей, такий колгоспник нічого не отримував. І все ж таки люди писались у колгосп: голодна смерть — страшна смерть. Такі новозавербовані колгоспники часто-густо поробивши тиждень на колгоспних полях, валилися з ніг, щоб уже ніколи більше на них не здійнятись. Але навербували в такий спосіб до колгоспів справді немало, і навербували саме отими стома грамами хліба.

Проте, навіть цим нелюдським штучним голодом Кремлеві не вдалось загнати все селянство до колгоспів. Гістєричні крики 1934 року про “сплошную” колективізацію села не відповідали правді. Величезна кількість селян вибирала собі смерть замість колгоспу. Дуже багато одиноких селян, а то й родинами розійшлися по широких просторах Советського Союзу й осіли по великих містах та в різних індустриальних центрах. Але немало з тих, що не померли з голоду, все ж таки не вступили до колгоспів. Правда, у них відібрали їхні прадідівські землі, виділивши, натомість, по гектару польової землі на майже непридатних для господарювання “убічах” (узгір'ях) та кручах. Ці мученики, яких не зламав навіть 33-й рік, ще довго продовжували вести своє одно-осібне господарство. Цих упертих “антиколгоспників” — героїв спротиву сталінській колективізації називали “індусами”. Вони весь час були об'єктом самих лютих заходів НКВД. Згодом багато з них, рятуючись від безнастанних переслідувань та “експертних” податків, розвіялись десь по шахтах та заводах Союзу, замінивши улюбленого плуга на кайло шахтаря.

***

Голод прибирав усе більш жахливих розмірів. Районові округові й найвищі керівники вдавали, що нічого не бачуть, що більше, хто жив тоді в Україні, той, певне, пам'ятає п'яні оргії партійних верхів, що відбувались в цю страшну весну. Нагадаю хоч би “райський вечір”, який було влаштовано в травні 1933 року, здається в готелі “Інтурист” в Запоріжжі.

В улаштуванні цього вечора приймали активну участь секретарі районних партійних

комітетів Будний, Лейбензон та інша місцева “знать”⁴². Через відчинені вікна готелю на вулиці міста, що спали в голодному трансі, неслись п’яні пісні і дикий регіт “керівників міста” та місцевих партійних німф, що голі — як мати народила — танцювали на столах між розставленими пляшками шампанського. Про цей “райський вечір” не міг не чути й тодішній володар Дніпропетровщини, уславлений Мендель Менделевич Хатаєвич — секретар Дніпропетровського обкому партії, але й він тоді крутився у вирі п’яних фокстротів і через те недобачав. Згадали про “райський вечір” аж у 1937 році під час, так званої, єжовщини, коли стало потрібним з якихось, невідомих простим людям, серед партійних міркувань, “убрать” цих секретарів. Тоді було витягнуто з-під сукна подробиці цього “райського вечора”.

Цікаво відмітити, що в один з вечорів, коли отак “культурно” розважались запорізькі керівники, за їх наказом недалеко від Запоріжжя в селі Мала Лепетиха було застрелено... так — застрелено як ото, скажемо, скажених собак стріляють — кілька десятків людей — місцевих селян. Річ у тім, що десь у березні в місцевому колгоспі здох кінь, як потім виявилось, хворий на сап. Голодні колгоспники Малої Лепетихи викопали коня і цілим кутком з’їли його. За якийсь час серед них виявилось кілька захворювань на сап. Запорізька влада розслідувала справу і знайшла, що захворіли люди, які їли цього коня. Вирішили — всіх мешканців того кутка, що з’їли сапного коня, знищити. Як було записано цю ухвалу і в який саме протокол записано її, невідомо. Відомий тільки факт: одного вечора куток цей оточив загін НКВД, пішли по хатах і всіх — старого й малого — вистріляли. Убивали людей кілька спеціально для цього викликаних “фахівців”, між якими особливою люттю відзначався інспектор робітничо-селянської міліції Резанов Олександр. В ту страшну весну, коли щодня вмирали тисячі людей, коли на вулицях та по дворах лежали неприбрані трупи, на цю “дрібну” подію ніхто й уваги не звернув.⁴³

***

Під п’яні дикі вигуки “керівників” відбувалась остання стадія страшної трагедії українського села. Люди пересувались по селу ніби півсонні з паличками або придержуючись руками за хліви та тини, де ще такі уціліли од дороги. Більшість людей мала пухлі, як колоди йоги, пухлі руки, обличчя. Часто ця пухлятина тріскала і з неї текла світла рідина. На руках і ногах з’являлись численні виразки, якісь особливі, що “їх називали люди “голодні виразки”. Померлі лежали там, де їх стрінула смерть — у хаті чи десь надворі. Лежали поруч з живими по кілька днів, а то й по тижні.

⁴² Крім Будного та Лейбензона в цьому “райському вечері” брали участь: Рогачевський — директор Запоріжсталі, Курілюк — секретар заводського партійного комітету Запоріжсталі, Порожня — секретар постройкома та інші партійні керівники.

⁴³ Викреслено “Жахливо, неймовірно, але... факт. Правдивість цього останнього випадку стверджують десятки тамошніх людей. Запитайте першого-ліпшого в місцевих мешканців і вам розкажуть про подробиці знищення десятків людей... запідозрених в можливості захворювання на сап. Так само вам розкажуть багато “пікантних” подробиць того райського вечора.”

Щотижня, а бувало й частіше, виганяли людей на гробовище копати братські могили. По селу їздили підводи й збирали померлих та звозили їх до цих ям. В кожному таку яму скидали як дрова 20–50, а то й 100 трупів і як худобу, не прикривали нічим, без погребу, засипали землею. В будь-якому українському селі вам покажуть люди десятки таких братських могил тридцять третього року. Колгоспників хоронили окремо від — індусів.

Недалеко від нашого села у Германівці (велике село кілометрів 60 на південь від Києва), до братської могили зранку звозили трупи померлих та складали їх понад ямою. Коли набралось коло шестидесяти трупів, їх поскидали в яму, як дрова. В обід приїхав до могили голова сільради Нікіфоров — колективізатор, про якого я згадував вище, — побачивши в ямі труп селянина “індуса”, що за життя уперто не хотів вступати до колгоспу, наказав викинути його з ями, бо він, мовляв, негідний лежати в одній ямі з колгоспниками. За наказом того ж Нікіфорова в могилу спустили чоловіка, який зав’язав шнур за ногу того бідолашного “індуса”, після чого труп витягли з “колхозної” могили й відкинули на бік, де він і пролежав ще з тиждень, поки не дозволив цей сільський сатрап укинути його в “індуську” могилу.

Слід відмітити, що відсоток померлих від голоду був особливо великий серед фізично міцних чоловіків середнього віку та серед дітей. Жінки та старті люди виявились більш витривалими. Так само найбільша кількість померлих так в абсолютних, як і відносних числових показниках відмічалась серед селян — членів колгоспу. Останнє, очевидно, треба пояснити тим, що “індуси” себто одноосібники, мали більші можливості розпоряджатись собою. Вони збирали черепах, жаб ловили рибу (придніпрянці), полювали з дрючками й каміннями на чорногузів та ворон, розшукували по лугах та болотниках яйця диких качок. Їздили на Білорусь за картоплею, дещо діставали в містах, міняючи на рештки свого майна і т. д. В цьому часі колгоспники мусити працювати в полі за тих 100 грамів хліба та юшку, а їхні діти й рідні залишались на призволяще.

Мабуть, не менш тяжкою була доля і домашніх тварин — собак, котів було майже винищено — їх убивали й їли. Коні в колгоспах дошли десятками. Щоб не дати звалитись із ніг, ослаблих коней “підвішували” попід черевом на шнурах. Тяжко сказати, в якій мірі помагало нещасним тваринам таке “підвішування”, але воно було дуже розповсюдженим явищем.

Людоїдство траплялось також.⁴⁴ Особливо жохливих форм воно набрало в південних областях України, де, як відомо, смертність від голоду була особливо великою. В нашому районі випадків людоїдства було небагато. В селі — назву його забув уже — біля Ржищева, одна жінка, у якої померли від голоду чоловік та двоє дітей, вночі в приступі голодного божевілля порубала на шматки свого померлого трирічного сина і почала прягти його м’ясо в печі. Трохи згодом, очевидно, дійшовши до свідомости, повісилась тут же біля печі, зачепивши шнурок за сволок. В селі Стайки був також один подібний випадок — селянин Яків (прізвище

⁴⁴ Викреслено “досить часто.”

його, коли не помиляюсь, — Неїжко) убив та з'їв свою стареньку матір. Його хата стояла над ставком — гони, а ти й більше від інших. Надвір мати виходила рідко, ото ж зпочатку ніхто не звернув уваги, що її не видно біли хати, тим більше, що це було загальне явище — в кожній хаті лежало двоє–троє, що вже не вставали. Виявилось це потім випадково. Частина трупа Яків прикопав на леваді біля ставка. Чи полінився він, чи не стало сили, але що частину трупа та кістки лише пригріб трохи землею. Хтось докопався до тих кісток і лихо виявилось. Забрали Якова і засудили до тюремного ув'язнення, як казали люди... на три роки.

Вернувся він до села за півтора року. Що він там, у тюрмі, робив, ніхто не знає. Повернувся здоровий, відгодований. Це було трохи дивно, бо коли хто й вертався з тюрми, то такий виснажений, що ще якогось півроку мусів відлежуватись на сонечку.

Яків вештався всюди по селі. Де спинилось двоє селян, там, глядіть і Яків, мов з-під землі вродився. Вій вступав у розмови, критикував усякі заходи влади. Казав, що треба “гарізуватись”, бо “проклята кумина” всіх винищить. За якийсь місяць після повернення Якова, приїхало районове НКВД й забрало трьох людей — колишніх “зеленівців”.

Ще за два тижні забрали місцевого селянина Максима Сиволапа. Був це миршавенький чоловічок, низький, без вусів і бороди, хоч і мав уже тоді, мабуть, років сорок. Отакий плюгавенький на взір, а що то за вправний кулеметник був у Зеленого, щоб ви знали! Як ляже, як візьме в руки свого кулемета, як дасть “очередь”, так чотири–п'ять кулеметників цього не зроблять, що він один. Одне слово — неперевершений артист цієї справи. Був він тихий, лагідний чоловік, і ніхто його в селі не чув. Всі знали, хто він, і чого він вартий на своєму ділі.

Послужив чоловік громаді, і через те користувався загальною, мовчазною пошаною. Іскаріотів-зрадників у селі не було. Навіть свої сільські партійні мовчали, а партійці чужі — не знали.

Недалеко від вигону жив коливній священик, який утік у 1929 році від переслідувань і оселився у нашому селі, назвавши себе бляхарем із Херсонщини. Був він до того священиком у якомусь селі біля Степанців, брав жваву участь в українізації церкви, був одним із активних учасників першого церковного з'їзду Української Автокефальної Церкви. Священик із нього був, казали люди, добрий, сумлінний, з громадою жив душа-в-душу. Його дружину вбили під час одного наскоку карного загону, сина вбили на війні. Хороший чоловік був цей священик, чи бляхар. Тихий, “води не закаламутить”, і руки мав, як кажуть, золоті. Що не візьме до рук — усе зробить: чи цеберку, чи примуса, чи годинника полагодити, чи чоботи, або кінську зброю пошити, — аби було з чого. Любили його селяни й берегли, як ока, від усяких уповноважених та НКВД: одно, що майстер на всі руки — всякому в пригоді стане — а друге — чоловік дуже вже хороший. Заходив до нього разів зо два в якійсь справі Яків. За тиждень забрало нашого “бляхара” НКВД. З районової тюрми відвезли його десь у Київ. Більше про нього не було чуток.

За кілька місяців Яків зник десь із села. В 1938 році чув я від людей, що зустрічали Якова

Неїжко десь на Донбасі та в Криму. Треба сказати, що в ці роки саме в цих місцях було дуже багато втікачів-селян. Все це були або діти розкуркулених та інших репресованих, або втікачі з Мурманську, Вологди, Сибіру та з інших місць масового заслання⁴⁵.

Розказувала також, що багато з тих, що зустрічалися з Яковом, було “викрито” і поїхало назад десь за полярне коло.

Влітку 1933 року, як і після розкуркулювання в 1930 році, прокотилася хвиля покарань районного та обласного керівництва за допущені “перегиби” в справах вилучення “лишків” сільсько-господарських продуктів у населення. Проте, ці покарання були легші, ніж у 1930 році. Зроблено це було, очевидно, на всякий випадок — для майбутніх істориків.

Дорого обійшлося нашому селу розкуркулювання 1929–30 років, а ще дорожче коштували роки 32–33-й, роки нечуваного голоду в Україні в урожайний рік. В 1934 році населення нашого села обчисляли щось коло 4,000. Отже втрати за ці жахливі роки становлять десь більш, як 2,500 людей, не рахуючи нормального приросту населення, який за 10 років мав би дорівнювати щонайменше 600–800 осіб. З цієї кількості вмерли з голоду в селі та по ближчих від села дорогах та полях більш ніж 1000 душ. Решта? Бог його знав, де склала свої кістки решта. Треба гадати все ж, що принаймні половина цієї решти розвіялась десь по світі по незмірних ланах “необ’ятной родіни своєї”.

Восени 1933 року в нашому селі, яке, порівнюючи до інших, мало менші втрати, рахували коло 50-ти “одмерлих” дворів — де не залишилось жодної живої душі.

В усій Україні за цей жахливий рік умерло від голоду, за різними обчисленнями, десь коло 7,000,000 до 8,000,000 людей. Багато десятків сіл вимерло до останньої душі...

Велика ціна!...

Страшна ціна!!!...

Щоправда, і досягнення не малі: 1933–34 роки в історії советського господарства записані, як роки суцільної колективізації.

Проте, селянство України не вважало себе переможеним. Повалене, придалене

---

⁴⁵ Відоме сталінське гасло — “діти не відповідають за своїх батьків” належить до найбільш цинічних сталінових “изречений”. Фактично діти розкуркулених та іншим способом репресованих батьків впродовж усього часу існування советської влади зазнавали найлютіших переслідувань. Дружину та дітей репресованих ворогів негайно звільняли з роботи, а також із середніх та вищих учбових закладів. Мільйони дітей репресованих та померлих з голоду поповнювали кадри безпритульних та спеціальні тюрми (колонії) для малолітніх злочинців. Діти “соціально-ворожих” батьків — колишніх офіцерів, священиків та торговців, хоч би ці діти мали й по 50 років та вже мали своїх дітей, а то й внуків, а їхні “злочинні” клясово-ворожі батьки померли, скажемо, десь наприкінці XIX століття, також зазнавали безнастанних переслідувань.

потужною поліційно-військовою машиною червоного Кремля, загнане нелюдськими, лютими заходами в колгоспи, селянство продовжувало змагатись за свою долю. Щоправда, можливість відкритої боротьби була цілком виключена поліційною системою НКВД. Будьякі спроби повстань топились у крові в самому їх зародку. Всю країну та села зокрема, як я вже казав, було обсаджено численними загонами “робітничо-селянської міліції” та “військ НКВД”, а також мільйонами таємних агентів НКВД — кожний п’ятнадцятий, двадцятий — сексот.

Відмічу, що в часах німецької окупації кількість німецьких окупаційних залог було в кілька разів менша в порівнянні до цих років “мирного соціалістичного будівництва”.

Колгоспників прикріплено до колгоспів. Ніхто не міг із власної волі, без спеціального дозволу управи колгоспу та сільської влади, відійти десь до міста чи деінде. В більшості областей пашпорти селянам видавались тільки на підставі особливого дозволу. В цьому часі без пашпорту ніде не можна було приписатись, не можна було стати на будьяку роботу. Невихід на роботу в колгоспі, ба, навіть запізнення бодай на 15–20 хвилин, карали ув’язненням у тюрмі до року, а часто-густо й засланням у далекі табори Сибіру — за саботаж.

Роки 1934–41-й — це роки глухого, придушеного спротиву заходам советської влади, це роки безнастанного саботажу та диверсій, — в найрізноманітніших формах: підпалювання колгоспних будівель, підпалювання скирт необмолоченого хліба, псування тракторів та інших складних сільсько-господарських машин, умисне неохайне поводження із скошеним хлібом, щоб причинити більше розтрушування зерна, убивства особливо активних комуністів і т. інше.

Советська влада з свого боку відповідала лютим терором. Людей забирали до тюрем і “судили”, як “розкрадачів соціалістичного добра”, як “ворогів народу”, “диверсантів”, “куркулівське охвістя”. Найменше якесь критичне зауваження трактували, як “вилазку класового ворога”. Безконечні транспорти розвозили цих різнобарвних “ворогів” по всяких “Дальстроях”, “Москва–Волгостроях”, “Біломорканалах” та інших “Ударних” будівництвах. Одночасно значні маси “ворогів” ліквідували на місці. Це переважно були ті, кого вважали за справді ідеологічних ворогів, або кого треба було, з певних міркувань, часто особистих “убрать”. Для масового винищування винайдено особливу нову форму, а саме: заслання в далекі табори “без права листування” з рідними. Засуджені зникали назавжди, а родичам, які особливо домагались дізнатись про долю заарештованих казали, що злочинця заслано “без права листування”. Практично таке “заслання” відбувалось в такий спосіб: тих “ворогів народу” убивали, здебільшого пострілом в потилицю, десь у численних потайних пивницях НКВД і ночами вивозили в спеціально для цього відведені місця. Звичайно такі місця були добре огорожені і під пильною охороною. Над брамою такого місця висів напис “Промбуд” або ще щось подібне. За якийсь рік, коли під землею такого “промбуду” було вже прикопано яких 20–30 тисяч засланих “без права листування”, рішенням місцевих органів влади така “будівельна площадка” ліквідувалась, а на тому місці улаштовувався парк. Привозилось кілька сот дерев

і за тиждень, використовуючи даремну працю арештованих з місцевої тюрми, там уже красувався добрий парк з алеями, газонами, футбольною та іншими площадками для розваг трудящих.

Один з таких “парків” було розкопано у Вінниці в роках німецької окупації, де, як відомо, було виявлено багато тисяч трупів та людських кістяків. Багато таких “парків” та “спортивних площадок” жде ще своїх дослідників. Про одну з таких площадок розповідав мені один мешканець міста Запоріжжя. На жаль, існування цієї площадки було виявлено лише влітку 1934⁴⁶ року і її не встигли розкопати.

Виявлено цю “будівельну площадку” цілком випадково. В 1943 році місцева влада міста Запоріжжя натрапила на одну жінку з села Миколаївки, прізвище котрої на жаль мені не вдалось тут установити. Ця жінка на допиті розповідала, що в роках 1937–38 вона працювала прибиральницею в гаражі НКВД, здається по вулиці Рози Люксембург. В цьому гаражі відбувалась “ліквідація” отиз самих, що їх було “заслано без права листування”.

Приречених, зі зв’язаним ззаду дротом руками, приводили в гараж десь опівночі. Заводилось п’ятитонне вантажне авто і під грюкіт мотору тих приречених убивали пострілом в потилицю, здебільшого лежачих на підлозі. Приблизно в другій годині ночі в тому вантажному, оббитому оцинкованим залізом (щоб краще змивалась кров) авті трупи забитих відвозились на згадану вище “будівельну площадку”. Там працював чоловік цієї Миколаївської прибиральниці та ще один молодий росіянин десь із північного Уралу за прізвищем Плахов, який аж до Фінляндської війни працював на суміжному цегельному заводі ч. 1–4. Той чоловік з Миколаєвки разом з Плаховим копали великі стандартні ями рядками вздовж площадки. Коли така яма була повна, вони прикопували її, рівняли землю, убиваючи трамбовками. А якщо яма не була достатньо наповнена, трупи прикривали хмизом і на другу ніч, доповнивши яму, її прикопували і т. д.

1939 р. стало відомо, що заплановане на тій площадці — “будівництво трансформаторної підстанції” не відбудеться — очевидно площадку заповнили трупами до кінця. Десь на весні почали звозити туди з усіх околишніх заводів шлаки та сміття. Частина ж площадки використовували, як місце для навчання червоноармійців. В тому ж 1939 році чоловік Миколаївської прибиральниці десь на підпитку проговорився про характер своєї роботи на “будівництві трансформаторної підстанції”. За кілька днів його забрало НКВД і очевидно в тому ж гаражі “ліквідувало”, як небезпечного свідка. Жінці було сказано, що його заслано десь на Сибір. Його товариша по роботі Плахова під час фінляндської війни мобілізовано до війська і з того часу він не повертався до Запоріжжя.

На обов’язкові миколаївської прибиральниці гаражу було щоранку обмити сліди крові на тому оцинкованому авті, а також на асфальтовій підлозі гаражу. Промивши все те струмом

⁴⁶ В архівному примірнику “1943”

води з брандеспоя, затерши шматом кров, де вона присохла дуже, закривавлену воду спускалось в каналізацію, а яму для нижнього ремонту авта, заповнювалось з іншого крану свіжою водою.

Міститься та “площадка” на 100–120 метрів від єврейського гробовища по другий бік залізничної колії, в напрямку авіаційного заводу ч. 29 ім. Баранова. Обнесено її було тоді високою, щільно збитою з дощок, огорожею.

Щоб зрозуміти отой упертий дивовижний спротив українського селянства запровадженню колгоспів, треба знати, що мабуть ні в одного з народів, які населяють ССРСР, не розвинено так гостро почуття власности, як саме в українця. Він над усе цінить свою індивідуальну волю — сам собі господар, це найвищий його ідеал. Він ладен залишитись на найменшому клаптику землі, але щоб то був його власний клаптик, і вже докладе до того клаптика праці скільки його сили. Не даром у нашого народу склалась відома приказка — “Гуртове — чортове”.

Я дозволю собі ухилитись трохи, щоби бодай в кількох словах, коротенько характеризувати, що уявляє собою в практичному житті оте саме “Гуртове” себ-то колгосп.

“Колгосп” — по-російськи “колектив” звідси термін “колективізація” — це колективне господарство. При колгоспній системі земля та всі засоби виробництва — живий і мертвий сільсько-господарчий інвентар усупільнені, себто являються власністю колгоспу. Вступаючи до колгоспу, селянин мусів здати в колгосп свою прадідівську землю, а також весь реманент, тягло та худобу⁴⁷.

Колгосп, це щось подібне до великої фарми, до якої входить 200–300, а то й 500 колишніх одноосібних господарств. Колгоспник офіційно являється господарем, а по суті наймитом-робітником, або скоріше — цілковитим рабом колгоспу чи держави. З одною, правда, досить істотною різницею: коли, скажемо робітникові, якого, до речі, там теж офіційно називають господарем (?) свого підприємства, за його працю забезпечено певний мінімум грошової оплати та одночасно забезпечено бодай напівголодний, але певний харчовий раціон так рівно і для всіх непрацездатних членів його родини, то колгоспник нічого цього не має. Робочий час колгоспника не нормовано. Сталої заробітньої платні він не має. Коли в ССРСР існувала карткова система на хліб та інші продукти харчування, а вона там майже завжди існувала, колгоспник ніяких продовольчих карток не мав. За свою працю він одержував невеличку натуральну оплату в залежності від кількості відроблених трудоднів та розміру урожаю.

Оплату за працю колгоспник звичайно, одержував по закінченні сільсько-господарчого року — восени. Після збору урожаю колгосп в першу чергу мусів сплатити натурою досить

---

⁴⁷ За кілька років перед війною колгоспникам було дозволено тримати свою власну корову.

високий державний податок, тоді сплатити МТС (машинно-тракторна станція) за оранку та інші роботи, виконані останнім для колгоспу, — також збіжжям, далі “контрактувати” себто примусово продати державі за певними нормами збіжжя (жито по ціні 3 копійки, а пізніше по 6 коп., пшеницю по 4 коп., а згодом по 9 коп., за кілограм), тоді вже відкласти насіння на весну та виділити фонд для придбання сільсько-господарських машин та для капітального будівництва і, нарешті, виділити фонди для оплати праці колгоспників. В залежності від розміру тієї решти, визначився і розмір оплати чи вартости одного трудодня.

Така натуральна оплата в більшості колгоспів, зокрема, і в наших наддніпрянських колгоспах, в колгоспах Чернігівщини, Полтавщини, рідко коли перевищували 0.5–0.8 та 1.0 кілограм збіжжя за фактично відроблений трудодень. Оплата в 1.5–2.0 кіло траплялась рідше, а вже оплату в 3.0–4.0 кіло за день можна було зустрінути, хіба що в тих “зразкових” колгоспах, куди ото Кремлівські фальсифікатори возять різні закордонні робітничі та парляментарські делеґації, щоб пересвідчити їх, як достатньо та весело живе советський колгоспник.

Крім збіжжя колгоспник одержував ще трохи картоплі, соломи після обмолоту хліба, іноді трохи сіна, коли колгосп мав власні луки, а також незначну грошову платню в залежності від колгоспу від 10 до 80 коп. за трудодень.

Продуктів скотарства або птахівництва чи бджільництва (хоч в роки перед війною багато колгоспів мали досить значні птахоферми та пасіки), колгоспникам не видавалось — все це цілком здавалось до державних заготовельних пунктів. Так рівно не видавалось колгоспникам різних високорентабельних культур, олійних рослин, льону і т. д.

Підкреслюю ще раз, що мова тут іде про звичайні колгоспи, а не так звані, “колгоспимільйонери”, себто згадані вище “зразкові” колгоспи чи більш правдиво — “показові” — в тому розумінні, що їх, як я уже казав, советські керівники показують різним закордоннім одвідувачам.

Отже, коли скажемо, пересічний — безперечно низький, голодний денний заробіток найманого робітника становив перед війною 12–14 карб.⁴⁸, то денний заробіток колгоспника, коли взяти навіть за найвищими нормами, дорівнював пересічно — 1 (один) карб. (3 кіло жита × 6 коп. = 18 коп., 1.0–1.5 кіло картоплі, солома, сіно та інше — 5–6 коп. та грошової сплати — 75 коп.), або коли оцінити все те, що одержував колгоспник за риночними цінами, приблизно 4 карбованці. І це тоді, коли у такого колгоспника є 3–5 непрацездатних дітей, а то ще й стара мати та батько, на котрих, як відомо, нічого не видавалось ні колгоспами ні державою. Це тоді, коли, скажемо, чоботи коштували 300–700 карб., коли туфлі або черевики на “гумовім ходу” за державними цінами коштували 136 карб. — не кажучи вже, що черевики чоловічі або жіночі

⁴⁸ За даними советської статистики пересічна зарплата працюючого включаючи, звичайно, також високі оплати советських вельмож та значних фахівців, як і численні категорії низькооплачувати робітників та службовців, становила в окремі роки 300 до 350 карб. на місяць.

кращої якості на шкірі в державних комерційних крамницях коштували від 250 до 450 карб., коли за метр ситцю платилося 3–5 карб., а кіло цукру — 3 карб. 50 коп.⁴⁹ і т. д.

При цьому треба ще пам'ятати, що значній кількості колгоспників хліба, одержаного за трудовні, не вистачало, особливо тим, хто мав велику родину. Отже величезна частина колгоспників мусіла докуповувати хліб за, так званими, державними комерційними цінами по 3 карб, за кіло, що дорівнює трьохденному заробіткові колгоспника, та лише кілька років перед війною, коли було скасовано карткову систему і хліб продавався по єдиних державних цінах — 90 коп. за кіло, — приблизно суму денного заробітку колгоспника. Отже, колгоспник, здавши державі випродукований ним хліб по 3–6 коп. за кіло, мусів платити тій же державі за кіло печеного хліба 90 коп., або й 3 карбованці, себто, з надвишкою на державну собівартість хліба від 2,900 до 10,000 відсотків!!!

Мушу при цьому застерегти, що деякі числові покажчики, як приймальні ціни на збіжжя та яйця, не маючи під руками будьяких довідкових матеріалів, пишу з пам'яті. Отже, прошу пробачити, коли вони часом не зовсім точні. Та це й не має істотного значення — 10.000 чи 9.000 відсотків націнки ледве чи зможуть змінити загальну картину.

Правда, колгоспник мав ще свій присадибний клопоть землі — город, що був у його одноосібному користуванні. Така присадибна ділянка землі в різних районах та областях мала пересічно від 0,20 до 0,30 гектарів, а подекуди й більше. Тут стояла хата та все господарство колгоспника, решта — город, де хазяйка садила всього потрошку — картоплі, бурячків, огірочків, укропу, цибулі і, звичайно, квіток. Щоправда, в роках 1934–40 рідко де можна було бачити ті традиційні українські квіти — не до квітів...

Присадибна ділянка — це, можна сказати, єдина опора колгоспника, хоч у той же час і джерело безнастанних тяжких мук. Від цього присадибного городу колгоспник мусів щорічно сплачувати державну м'ясо-поставку від 10 до 30 та навіть до 50 кілограмів (залежно від кількості присадибної землі) і то — не дивлячись на те, чи є в дворі худоба, чи її немає. Щоб сплатити цей податок, селяни гуртувались по кілька господарств і, купивши теля чи щось інше, здавали державі податок. При цінах на м'ясо — 7.00–12.50 карб. за кіло, що тоді існували — це вже ціла трагедія, бо селянські карбованці — “короткі”, як відомо. З цього ж городу треба було здати яйцепоставку — також незалежно від того, чи є в господарстві одна–дві курки, чи їх немає; далі — молокоздача, шерсть, копита, ріг, пух-перо, і ще Бог його знає чого й скільки. Скажемо, яйця селянин здавав державі по 15 коп. за десяток, а в державних крамницях продавали ті яйця по 2 карб, за десяток, себто, з надвишкою 1233 відсотки. На вільному, чи то пак, на чорнову ринку десяток яєць коштував 5–6 карбованців. Середня норма яйцездачі — 80–100 штук. Коли яєць колгоспниця не мала (а таких було багато) то мусіла купити ті яйця на чорному ринку за 60 карбованців, щоб одержати за них від державної заготовельної

⁴⁹ При собівартості державі — такого черевика десь 6–7 карб., а кіло цукру — 24 коп.

контори — 1 карб. 50 коп.

З “прибутків”(?) цього ж таки городу треба було сплатити відоме “самообкладання” на дорожнє будівництво та інші численні районів та сільські потреби, сплатити щорічну примусову позику чергової п'ятирічки, сплатити внески “Осоавіяхему”, “Автодору”, “Мопру”, внески до союзу безбожників... і, зрештою, з тих же жалюгідних прибутків — обуться, одягнутись, обути дітей, принаймні, школярів, купити нафти, соли...

Щоб мене не обвинуватили за відсутність об'єктивності, додаю ще, що за здані державі сільсько-господарські продукти колгоспник-селянин мав право одержати “промтовари” за твердими державними цінами. Але ця ж об'єктивність вимагає сказати, що він тільки мав те право, бо коли 10, а щонайбільше — 20 відсотків здавців одержували щось із цих промтоварів, то, поперше, це була переважно місцева знать — партійні та колгоспні заправили, і подруге — ці державні тверді ціни було побудовано за тими ж принципами, що й, скажемо, ціни на печений хліб або на цукор, черевики і т. д.

Той, кому доводилось побувати в “квітучій соняшній” Україні в роках завершеної колективізації (1934–41), кому довелося бачити наше скажемо, наддніпрянське село — обшарпане, з обсмиканими на біленьких, по-колишньому, хатах стріхами, часто з затуленими дрантям, вибитими шибками вікон, без відомих українських клунь, без рублених “инбарів”, у які колись зсипалося хліб, без тинів, що ними так старанно колись було огорожено кожную садибу:

... Тому, хто бачив “щасливих, веселих” колгоспників із виснаженими, землистого кольору обличчями з нелюдською втомою в очах, часто-густо босих, або в старих гумових калошах часів НЕП-у, прив'язаних до ніг мотуззям, або в ославлених совєтських “балетках”; хто бачив наших колгоспниць із порепаними ногами, плоскогрудих, завчасно постарілих, не менш виснажених, або хто зустрів тут уже в Західній Європі — в Німеччині, в 1942–43 роках привезених на примусові роботи, правда, вже трошки відживлених, трохи приодягнених за часів німецької окупації, але назагал жалюгідних з вигляду “остарбайтерів”, — той зрозумів весь жах цього “щасливого” колгоспного життя, і мені не прийдеється довго доводити, що все розказане тут — цілковита правда.

Це жахлива дійсність супроводжувалась безнастанним схриплим ревом радіорупорів, які в цьому часі було встановлено вже не тільки у великих містах, а й по багатьох селах, та гістичними криками совєтської преси про те, що “жить стало лучше, жить стало веселей”. Все це страшне, кошмарне прикривалось безсоромно брехливими ухвалями різних з'їздів та пленумів про завершення побудови соціалізму в ССРСР, про щасливе, веселе життя населення Совєтського Союзу, про заможне життя селянства “квітучої, соняшної України” та одночасно про жахливу експлуатацію трудящих у буржуазно-капіталістичних країнах Заходу, про нужденне, гірке життя, про масове вимирання робітників та селян-рабів у тому

“буржуазному пеклі”. Все це супроводжувалось безнастанною зливою зворушливих листів “вдячного” громадянства та різних організацій молоді — “родному, любимому” з порядками за “щасливе, веселе життя”, за “щасливе, веселе дитинство...”

Але справжнє ставлення тих “щасливих” народів до соціалістичної батьківщини, їхня відданість та любов до “вождя й учителя” яскраво виявились під час другої світової війни.

Події 1939–1941 років більшість населення СРСР та селянства, зокрема, зрозуміла, як наближення слушного часу поквитатися з осоружними червоними окупантами. В тривалість та щирість дружби Сталіна з Гітлером майже ніхто не вірив. Все принашкло й насторожено чекало “початку”. Повідомлення з фронтів світової війни, реляції про “переможний” фінляндський похід, гарячкові готування советського керівництва до війни сприймалися стримано, і тільки по старанно прихованих зловтішних огниках в очах, можна було судити про справжнє ставлення до цих подій.

І ось, нарешті, те, давно очікуване, прийшло. Промову Молотова вранці 22 червня 1941 року десятки мільйонів громадян, особливо поневолені народи, слухали зосереджено мовчки, але вже з неприховуваними лиховісними вогниками в очах.

На відомий наказ “товариша Сталіна” від 3 липня 1941 року — нищити все при наближенні ворога, залишати ворогові голу, спалену землю, населення України відповіло масовим саботажем, а то й відкритим спротивом. Робітники, селянство та технічна інтелігенція ризикуючи життям, уживали найкарколомніших заходів, щоб зберегти від нищення, щоб приховати до слушного часу все, що советське керівництво намагалось знищити або евакуювати на Схід.

На гасло “великої вітчизняної війни” населення відповіло нечуваною в історії Росії та усього людства масовою неаякою на призовні пункти та масовим дезертирством.⁵⁰

На гасло “за родину, за Сталіна”, червона армія відповіла, здебільшого, добровільною задачею в полон впродовж першого півріччя війни 7,000,000 так рядових бійців, як і, значною мірою, червоних командирів — офіцерів. При чому часто-густо, в пориві “патріотичного ентузіазму”, червоноарміїці прокладали собі дорогу до ворога — в полон — кулеметами та гранатами, поборюючи спецчастини військ НКВД, переступаючи трупи забитих комісарів-комуністів, які намагались завернути тих — “зрадників” сталінської батьківщини на Схід.

Тільки безмежна тупість гітлерівського проводу та, ніде правди діти, також безмежне нерозуміння обставин та дитяча легковажність декого з тодішніх керівників союзного проводу, урятували сталінську соціалістичну батьківщину від цілковитого знищення.

Безглузда, тупа жорстокість окупаційної німецької влади, нелюдське жорстоке масове винищування військовополонених, які довірливо склали зброю та віддалися в полон скоро

⁵⁰ Викреслено “На гасло “священної” війни проти фашизму населення відповіло “хлібом-сіллю,” якими воно зустрічало німецьке військо, що гнало поперед себе, як отару “непереможених” червоних маршалів, відповідало квітами, що ними обсипано ворожі німецькі танки.”

розкрили людям очі. В переможному поході Гітлера на Схід стався фатальний злам. Уже червоноармійці не йшли добровільно по двісті–чотириста–шістьсот тисяч у полон, а доводилось брати їх у запеклому бою десятками, а то й одиницями.

Німецька окупаційна влада, оволодівши так легко всією Україною, Білоруссю та значними російськими теренами, поспішила скинути машкару “визволителя” й заходилась нищити найменші прояви визвольних змагань. Житомирські, Чернігівські, Київські розстріли представників українського національно-визвольного проводу, пролунали по широких ланах України в покпали край рожевим надіям на спільну боротьбу проти сталінської тиранії.

В західніх областях України — в лісах Волині та поліських багнищах — зародилась та швидко стала зростати в потужну військову силу Українська Повстанча Армія, або скорочено УПА. З усіх областей України радіусами почали люди топтати стежки до волинських лісів. Навколо завзятців-січовиків славнозвісного отамана Бульби-Боровця стали купчитись волиняки, поліщуки, галичани, київці, полтавці, чернігівці. Українська Армія, яка в 1943 році уже налічувала в своїх рядах, за даними німецького командування, десь коло 250,000 бійців, розпочала героїчну партизанську боротьбу на два фронти — проти гітлерівських та одночасно й проти московських червоних окупантів. Ця нерівна боротьба ще й тепер точиться на залитих кров'ю теренах України. Та це вже інша окрема тема.⁵¹

***

Помилились сердешні люди, ніде правди діти. Але ж чи одні тільки підсоветські народи помилились у цій війні?

Найвищі керівники союзних демократичних держав нарobili силу не менш фатальних помилок, повіривши по-дитячому в можливість мирної співпраці з Сталіном. Перемігши спільними зусиллями гітлерівську військову потугу, “переможці” почепили собі на шию ще більший тягар — червоного східнього тирана. Зараз світ покутує... і Бог один знає, якою ще ціною доведеться людству нашої планети заплатити за ці похибки.

Світе, чи чуєш ти?

Я глибоко перекований, що кожна нормальна людина, необізнана з методами “ідеологічної” та політичної боротьби, які застосовуються в Советському Союзі взагалі та зокрема з методами примусу, що їх застосовувалось під час колективізації села; людина, яка на власному досвіді не переконалась, на що здатне московське політбюро та його провідник Джугашвілі-Сталін, коли вони вирішили щось запровадити в життя, не повірить тому, що тут написано. Звичайний собі нормальний читач скаже, що все тут розказане не більше, як витвір

⁵¹ Викреслено “і тут спинятись на ній не буду.”

хоробливої уяви.⁵² Та, проте, я стверджую, що все, про що тут було розказано, є істина.⁵³
Спробуйте перевірити сказане тут. При наявності бажання це не тяжко зробити.

Призначте спеціальних уповноважених, скажемо, від комісії захисту прав людини при Об'єднаних Націях, або від якоїсь іншої авторитетної організації і доручить тим посланцям розпитатись поміж живими свідками та, учасниками події 32–33-го років в Україні. Звичайно, не там, за “залізною заслоною” — вас туди не пустять, а розпитайте колишніх громадян “квітучої України”, отих “переміщених осіб”, які здебільшого пережили самі все те жахливе, що відбувалося в ті роки в Україні. Вони розкажуть вам ще не те — вони, що побували в кістлявих пазурах голодної смерти, знають і бачили багато більше сказаного мною, та тільки бояться ще виявити себе — бо ж Домоклів меч Ялти ще й досі висить над ними.

Не дивуйтесь, коли ці колишні підсоветські українці будуть називати себе волиняками, галичанами, латишами, румунами, навіть турками. Не дивуйтесь, якщо вони записані католиками, протестатами, магометанами — їх примусила до того страшна дійсність еміграції, їх примусили до цього “Ялтинські угоди”.

Ви, певне, знаєте, що коли людина в часі смертельної небезпеки для захисту від хижого ворога вживе зброї та, навіть, уб'є напасника, суд, зваживши все те, часто-густо виносить виправдуючий присуд. Отже, не судіть суворо “переміщених” з того “земного раю” — ССРСР, за те, що за допомогою сфальшованих документів вони заховались від примусової репатріації 1945 року, від якої не пощастило втекти⁵⁴ мільйонам їхніх менш щасливих “переміщених” земляків.

Не судіть їх суворо — не добро привело їх до того. Кажу ж бо ще раз, суд виправдує тих, що вжили зброї, захищаючи своє життя, вони ж вжили тільки фальшивих документів і то не для того, щоб доконати якогось злочину, а для того, щоб захистити своє та своїх дітей життя від лютої смерти. Біда навчить коржі з салом їсти, кажуть наші наддніпрянці, отож і їх навчила біда. Наші дядьки-гречкосії навчились своїми заскорузлими руками робити чудові документи. Щоправда й добрі люди пособляли. Не всі німці фашисти, як дехто твердить. Є між ними досить багато хороших, чулих людей, які розуміють нашу трагедію. Багатьом із нас чужі нам німецькі бавери-селяни, бюргермайстри та різні беамтери безкорисно пособляли набути потрібні захисні документа, пошли Боже їм та їхнім дітям здоров'я та щастя.

Можливо хтось скаже, що моя відвертість передчасна, що ще діють не скасовані Ялтинські угоди? Але, зрештою, треба ж колись голосно сказати про те, про що більшість або здогадується або й знає та соромливо замовчує, про що сталінські опричники краще від нас з вами знають і без моєї відвертості. Мені здається, що захоплення “великим Советським Союзом” за ці повоєнні роки трохи прохоллоло, що західні демократи мали вже нагоду

⁵² Викреслено “як бред божевільного, що автора цих рядків треба посадити до лікарні для божевільних.”

⁵³ Викреслено “Отже, не поспішайте садовити автора до будинку божевільних, а натомість”

⁵⁴ Викреслено “багатьом”

зрозуміти, чому саме ті “переміщені”, “військові злочинці”, “фашисти” з такою дивовижною впертістю уникають повернення на “Сталінську родину”, нарешті я певний, що репатріація 1945 року уже неможлива⁵⁵ тепер.

Так ото, прошу вас, шановні панове, розпитайте тих “переміщених” нехай ще вони розкажуть вам про “Червону мітлу” та про те, як цією голодною мітлою заганяли їх до колгоспів.

Або притягніть нас, “переміщених”, до судової відповідальності хоч би за “наклеп на країну соціалізму”. Ми всі радо станемо перед таким міжнародним судом і скажемо все те страхотливе, свідками чого ми були в Україні в цих страшних роках.⁵⁶

На цьому суді ми, “переміщені” — живі свідки доведемо, як в середньо-урожайний рік в Україні, що її одвіку називали житницею Європи, стався голод, під якого загинуло десь 7–8 мільйонів населення. Ми доведемо світові, що голод цей улаштовано штучно на спеціальне замовлення “вождя і учителя товариша Сталіна”. Ми доведемо, що перед початком кампанії по “из’яттю” у сільського населення України “*излишков*” сільськогосподарських продуктів, райони і села були переповнені посиленними загонами “робітничо-селянської міліції” та незчисленими пішими й кінними загонами “військ НКВД”. Що “робітничо-селянська влада” умисне пляново вимітала цією зловісною “червоною мітлою” селянські комори в Україні, щоб примусити людей писатися в колгоспи. Що ця “червона мітла” з наперед визначеною метою несла мільйонам “упорных хахлов” та їхнім діткам чорну голодну смерть. Ми доведемо, що в той час, коли вмирили з голоду мільйони людей, всі елеватори на схід та північ від кордонів України, а також все, що можна було пристосувати під зерносховища, було переповнено реквірованим в Україні збіжжям. Що через нестачу зерносховищ це збіжжя складали біля залізничних станцій та річкових пристанів просто неба в кілометрові штабелі в мішках, а то й насипом на обгороджене мішками на землі місце, часто-густо не прикривши брезентами.

Кому доводилось проїздити залізницею чи пароплавом на схід від кордонів України навесні 1933-го року, той безперечно розкаже вам про порослі зеленими паростками штабелі пшениці та іншого збіжжя, що лежали просто неба біля залізничних станцій та пристанів.

Мільйони тонн хліба гинули!

А в Україні добирали рештки “излишков”, та вже не з засіків, не з комор, а витрушуючи з прихованих пляшок, з ворочків, глечиків, закопаних під піччю чи десь на покуті — “під Богами”, витрушуючи з кишень, куди ховали люди ті “лишки”, заглядаючи, що до хати наближається “продбригада”.

Та ні, Ви⁵⁷ панове, не наважтесь на такий чин. Ви й далі, прикриваючись фіговими

⁵⁵ Викреслено “в 1948 році”

⁵⁶ Викреслено “Та не забудьте вже покликати на той суд і кремлівського тирана разом з його слухняними катями Вишинським, Молотовим та іншими.”

⁵⁷ Викреслено “що так пишастесь своєю демократією, своєю правдою.”

листочками, будете обмінюватись реверансами зі східнім червоним тираном.

А варто було б.⁵⁸

Та коли ви справді не спроможетесь на таке обстеження чи судове доходження, ви маєте можливість перевірити це й іншим способом.

Отож⁵⁹ зверніться до вашої торговельної статистики. У відповідних довідниках ви побачите, скільки пшениці та різних харчових продуктів за демлінговими цінами було вивезено в цьому страшному році закордон з Чорноморських та інших портів ССРСР. Не забудьте тільки додати мільйони тонн хліба, що їх вивезено з ССРСР до Китаю для підтримки братовбивчої війни. Та беріть, будь ласка, не тільки пшеницю, бекон та рибу, а беріть усе, що може їсти жива тварина — овес, чечевицю, ячмінь, хоч усе це призначалось для годівлі худоби. Беріть усе це разом, бо ж не забудьте, що всі ці корми для худоби незмірно кращі й поживніші для голодуючої людини, ніж товчена в ступі суміш соломи-січки з лупинами та корою дерева, що їх тоді їли люди в Україні.

При цьому розпитайте вже разом ваших колишніх приймальників советського експорту, матросів та капітанів, чи не траплялось їм бачити випадково, скажемо в Новоросійську чи Одесі трупів померлих із голоду людей, що їх збирали хургонами по вулицях та передмістях цих хлібних міст. Вони, певно, розкажуть вам дещо цікавого. Тільки, розпитуючи цих людей, бережіться щоб ви не натрапили на комуністів, яких тепер розплодилося всюди⁶⁰, — від них ви нічого не дізнаєтесь. Хіба що наслухаєтесь хвалебних пісень “щасливій країні соціалізму”, вони ж бо всі співають під одну московську дудку.

Можна також це перевірити за допомогою звичайної арифметики, як це, скажемо, радить у своїй книжці відомий український письменник Іван Багряний.

“Візьміть”, — каже він, — “малу советську Енциклопедію” видання 1940 року, розкрийте її на букву “У” і прочитайте в рубриці “УССРСР”, те що там написано.

Це — документ. А написано там чорним по білому, хоч і дрібним друком, що советська Україна за переписом 1927 року мала 32 мільйони, а в 1939 році, себто по 12 роках... 28 мільйонів.

Всього лише 28 мільйонів! Де ж ділися 4 мільйони проти 1927 року?

А де дівся приріст, що за 12 років мав бути щонайменше 6–7 мільйонів ?

Разом це виносить яких понад десять мільйонів. Де вони ділися, ці 10 мільйонів? Що з ними сталося в країні “квітучого соціалізму”?⁶¹

А то зверніться до советської статистики, це теж непоганий, хоч і дуже тяжкий спосіб. Візьміть статистичні показники про народження і смертність за роки 1933–34 та, зокрема, про

⁵⁸ Викреслено “Йй Богу, варто було б!!!”

⁵⁹ Викреслено “прошу вас”

⁶⁰ Викреслено “як блошиць”

⁶¹ Іван Багряний. “Чому я не хочу вертатись до ССРСР?” 1946 рік, Вінніпег, Манітоба. Стор. 6–7.

смертність між дітьми.

Так само не погано було б перевірити шкільну статистику, хоч би й за останні перед війною роки. Ці статистичні дані дали б вам непоганий матеріал для роздумування. Там ви, мабуть, побачили б, що в роки після того голоду та зокрема в роки 1939–40–41 “несподівано” виявилась шкільна, так би мовити, криза — у молодших класах не було кого вчити — не було дітей. У більшості шкіл довелося “сворачивать” паралельні класи.⁶² Ми всі там в підсоветській Україні спостерігали це явище, хоч і не знаємо, як то відбилось у показанні — советської статистики⁶³. Я знаю, як тяжко здобути не сфальшовані статистичні дані з советського Союзу. Мій сусіда, з ближчого ДП-табору п. I..., в ці роки працював при кафедрі соціальної гігієни в Українській Академії Наук. Недавно він жалівся мені, що кафедра, яка, можна сказати, живе цією статистикою, не одержувала статистичних даних про народження і смертність у 1933 й послідуєчих роках⁶⁴. Мабуть, не в одного з “відповідальних” робітників головної статистичної управи ССРСР боліла голова, відшукуючи спосіб якось з певною вірогідністю “обробити” незручні статистичні показники. Отже я цілком усвідомлюю всі труднощі, на які доведеться натрапити такому дослідникові.

І все ж таки, треба було б це зробити. Хоч би для того, щоб розкрити ще одну оману — про “добровільну” колективізацію в Україні, про “щасливе заможне життя” колхозників та про відоме гасло “вождя”, яке найшло своє виявлення в советській пісні, не в міру старанного “поета”:

“...Сегодня весело живеться,
А завтра будет веселей!”⁶⁵

Мюнхен, березень 1948.

⁶² Викреслено “Це дуже цікаве й повчальне явище.”

⁶³ Викреслено “й цілком розумію, яке тяжке завдання пропоную вам.”

⁶⁴ Викреслено “- видно було що ховати.”

⁶⁵ Викреслено “Та вже разом з тим і мій авторитет підтримали б. Бо... їй же Богу ніхто не повірить моему оповіданню.”